Sastra Mukthavali, No-22

MEEMAMSA KAUSTHUBHA

(Vol- IV)

(*A Commentary on Jaimini Sutra*)

By

KHANDADEVA

Edited By

P. B. ANANTHA CHARIAR

Sanskrit Pandit.

Printed and Published

by the Proprietor Sri S[illegible] Press.

CONJEEVERAM.

1904

Price Rs 1 - 2 - 0

मीमांसा कौस्तुभः ।

(द्वितीयाध्यायस्य प्रथमःपादः)

जैमिनीय पारावारपारीणेन विद्वद्वर्येण

खण्डदेवेन विरचितः,

श्रीकांची प्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण

संशोधितः

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायाम्

अमुद्रयत ।

॥ कांची ॥

१९०५

अस्य पुनर्मुद्रणादिविषये मुद्राशालाधिपस्यैवाधिकारः ।

इदानी मेतन्मूल्यम्   १—१—०

मीमांसाकौस्तुभ द्वितीयाध्याय प्रथमपादस्थानां सूत्राणां अकारादिक्रमेण सूची ।

श्रीरस्तु ।
श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावली ।

मीमांसाकौस्तुभः ।

(द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ।)

अपूर्वाधिकरणम् ।

१ - (सू) भावार्थाः कर्मशब्दा स्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैषह्यर्थो वि [भि] धीयते ॥ २ - १ - १ ॥

एवं मुक्तेषु धर्मप्रमाणेषु अधुना प्रमेयभूतं धर्मस्वरूपं निरूप्यते । तत्रापि धर्मप्रमाणेषु केषु अर्थो देवाप्रमाणप्रतिपाद्यो धर्म इत्येवं सामान्यतो धर्मस्वरूपावगतावपि कात्स्र्न्येन तदनवगमा दिदानीं धर्मस्वरूपस्य विशेषतो यगतये तद्गतानेकात्वरूपो भेदो निरूप्यते । अतश्च उत्सर्गापवादाभ्यां भेद एवाध्यायार्थः । तत्रापि प्राधान्येन भावनाभेदो निरूप्यते । धात्वर्थभेदस्तु तत्सिद्ध्यर्थ, अवच्छेदकीभूतधात्वर्थभेदेन तदवच्छिन्नभावनाया भेदस्य शब्दान्तराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । इद च प्रासंगिक, अत एव धात्वर्थभेदाभावेपि गुणादिप्रमाणेना यतन् भावनाभेदोपि गुणफलाधिकारेंगा क्रियत एवेति वक्ष्यते । अपूर्वभेदस्तु भावनाभेदानुनिष्पादितया । सतिहि व्यापाररूपभावनाभेदे फलभेदार्धीनतया द्व्यापारभेदस्य फलभूता पूर्वभेदसिद्धिः सुलभैव । अतश्च धात्वर्थभेदापूर्वभेदयो र्भावनाभेदसिद्ध्यर्थतयाप्यवरूपत्वेपि प्राधान्येन भावनाभेदस्यैव शब्दान्तरादिभिः षड्भिः प्रमाणैः प्रतिपाद्यत्वात् स एवैतोध्यायार्थः । तत्र च मानाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायेन प्रमाणनिरूपणस्य धर्मस्वरूप

निरूपणं प्रति हेतुत्वात तदनन्तर'मेतदारम्भो नायुक्तः! अंगत्वादि-
निरूपणस्यापि प्रमाणाधीनत्वे सत्यपि भेदापेक्षत्वस्य त्वधिकत्वा
दयमेव भेदनिरूपणावसरः। तत्रच प्रतिपाद्यस्य भावनाभेदस्य पूर्व
भेदाधीनत्वात अपूर्वस्यच साक्षाद्भावनाजन्यत्वाभावेन द्वारीभूतधात्वर्थादि
जन्यत्वप्रतीतेः तद्भेदादेव भेदोवसीयते, नान्यथा, व्यापकाभावे व्याप्या
भावस्य नियतत्वात। धात्वर्थादीनांचा पूर्वजनकता फलकरणत्वा
धीनेति प्रथमं फलसम्बन्धएव किं धात्वर्थस्य, उत सोमादिद्रव्यस्ये-
ति विचार्यते।

यद्यपिच "व्रीही न वहन्ति, व्रीहीन्प्रोक्षति" इत्यादेः द्विती
यथैव व्रीह्यादेः कर्मत्वावधारणात् परिशेषेणैव धात्वर्थस्य करणत्वा
वगते, "दध्ना जुहोति" "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इत्यादेश्च
होमस्य प्राप्तत्वेन अविधेयत्वात् विधेयस्य गुणस्यैव करणत्वावगते
स्सन्देहाभावेन नोदाहरणत्वम्; अतएव एतदधिकरणापवादभूते-
'दानि द्वेध" मित्यादौ इन्द्रियकामाधिकरणेच तयो रुदाहरणाव
मेयम्; तथापि "सोमेन यजेत" "सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्च
सकाम" इत्यादौ किं होमादीनां फलभावनाकरणत्वं उत धात्वर्थ-
येव तदिति विचार्यते।

अत्रच - अपूर्वभेदोपयोगिचिन्तनस्य पादार्थत्वा दपूर्वभेदस्य
चाध्यायार्थभूत भावनाभेदफलत्वात् पादाध्यायसंगती स्पष्टे। अनन्तरात्तु
सुधाश्चदानानां कार्यविशेषेनिरूपितेसंप्रति स्वर्गादिरूपकार्यस्य करण
विशेषनिरूपणा द्रष्टव्या। एतद्विचारोपोद्घातत्वेनापि किं सर्वेषामेव
फलभावनाकरणत्वं, उत इतरपदार्थविशेषितस्यैकस्यैवेति चिन्तनीयम्।

तत्र प्राथमिकभावनासम्बन्धस्य हि तावत्सर्वेषामेव पदानां सि
द्धान्तितोपि सम्मतत्वात पाक्षिकः फलान्वयोपि सर्वेषामेवा गृह्यमा-
णविशेषत्वा दुक्तयुक्तितो नावेकस्यैव फलान्वय इतरेषान्तु तदर्थ-

रत्वमिति । नहि गृह्यते विशेषो यदेकस्यैव करणत्वं नेतरेषामिति, समानपदश्रुत्या धात्वर्थस्य कारकश्रुत्या सोमादीनामपि चाविशेषेण फलभावनाकरणत्व प्रतीतेः, सति सम्भवे प्रधानान्वय[बाधस्या]स्य न्याय्यत्वाच्च । एकस्य फलान्वयिनः फलगुणान्वये वैरूप्यस्य मत्वर्थ-लक्षणाया वा प्रसंगापत्तेश्च । अतश्च सर्वेषां फलसाधनत्वादेकेनापि वाक्येन तत्तत्करणभेदभिन्न भावनाविधानोपपत्तेः सत्रे एकै-कस्य फलभोक्तृत्ववदेकैकस्य प्रत्येकमेव फलसाधनता, तावत्फलार्थि नस्तु सह प्रयोगेपि नक्षतिरितिकेचित् । भिन्नप्रयोग विधिविहितानां *सहप्रयोगे प्रमाणाभावेन एका[र्थानेक]र्थत्वेन काम्यकर्मणामिव विकल्पएवे* त्यन्ये । वस्तु वस्तु द्रव्यक्रियादिरूपेणकरणानां भेदेपि तेषां परस्प-रसापेक्षत्वात् भावना भेदकत्वानुपपत्ते रेकस्यां च भावनायां तृती-यादि पदेन करणानां नैरपेक्ष्यावगमेप्य रुणैकहायन्योरिव द्रव्यक्रिययोः परस्परापेक्षाय स्वाभाव्येन तृतीयायवगत नैरपेक्ष्यस्य चोपादेयतावत्कर-णातिरिक्त विषयत्वाभ्युपगमात् दर्शादिवच्चैकपदोपादानाभावे प्येक वाक्योपादानात् साहित्यप्रतीते स्तस्य चोपादेयगतत्वेन विवक्षितत्वा त्समुच्चित साधनत्वाभावेपि साधनानां समुच्चयोपपत्तिरिति प्राप्ते—

अनेकादृष्टकल्पनापत्ते र्न सर्वेषां फलसम्बन्धः । तथाहि—फल सद्भावनाभेदांगीकारे तावत्तद्भेदे त्वदृष्टभेद स्स्पष्टएव । भावनैक्यांगी-कारेपि तत्रापि परमापूर्वैक्ये तत्त त्करणजन्योत्पत्त्य पूर्वभेदावश्यंभावा दनेकादृष्टकल्पना । नच—करणानां परस्परसापेक्षत्वेन क्रमिकत्वा भावा देकमेवोत्पत्त्यपूर्वं कल्प्यतामितिवाच्यम् , तृतीयादिनावगतस्या न्योन्य निरपेक्षकरणत्वस्य कार्यनिरूपितत्वावश्यंभावात् फले फला पूर्वे वा तदसम्भवेनोत्पत्त्यपूर्व निरूपितत्वस्यावगते स्तद्भेदस्या परिहार्य त्वात् । अत एव दधिपयोयागयोः क्रमिकत्वाभावेप्युत्पत्तिवाक्यावगत नैरपेक्ष्यबलादेवोत्पत्त्य पूर्वभेदोंगीकृतः श्रीगुरुचरणैः । अतोनेकादृष्ट

रूपत्वं वा, जन्यत्वमात्रं वा, संस्कारकत्वं वा ? नाद्य, तथा सति यागस्यापि फलजनकत्वावश्यम्भावात् तस्य चापूर्वमन्तरेणानुपपत्तेः । नाहि यागसोमयो रेका पूर्वजनकता सम्भवति । अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेन शक्तिमद्भेदे भेदस्यावश्यकत्वात् । नद्वितीयः, यागानुष्ठानस्य निष्प्रयोजनतापत्तेः । नह्यस्येन्द्रियकामादिहोमवत् प्रयोजनान्तरं कल्पममस्ति । अतश्च तस्य फलान्तरकल्पने पुनरदृष्टान्तरकल्पना तदवस्थैव । नापितृतीयः, यागस्यावघातादिव त्संस्कारकार्यायोगेन प्रोक्षणादिव दृष्टद्वारकत्वाशक्यम्भावात् । अतश्च यागस्यफलसम्बन्धे तस्मादेवापूर्वं । सोमादिस्तु सत्यपि प्राथमिके भावनाकरणत्वे पाश्चिकफलसम्बन्धांगीकारे अपूर्वान्तरकल्पनापत्तेः दृष्टविधया यागसम्बन्धएव पाश्चिकांगीक्रियते, तेन दृष्टकल्पना लाघवार्थं धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्ध ।

अयमेवार्थो धातूपपदार्थस्वरूपनिरूपणद्वारेण[मुखेन]सूत्रकृतोक्त । ये[ष]ामुच्चारणएव स्ववाच्ये[स्ववाक्ये]निष्पन्नरूपस्योपलब्धि तानि नामानि, तस्मात्तेभ्यस्साधनाकांक्षा परा दूरे, नास्तीतियावत् । तदुच्चारणकाल एव तदर्थानां सिद्धत्वमस्तीति स्त स्साधनत्वेन यागादिविधानं नदृष्टविधयोपयुज्यत इत्यदृष्टकल्प्यम् । येषान्तूत्पत्तौ उच्चारणकाले, स्वर्थैप्रयोगेनाविद्यते स्वार्थेनाविद्यतइतियावत्, तान्याख्यातानि, तस्मात्तदर्थेभ्यो निष्पन्नरूपत्वेन प्रतीयमानेभ्य स्साधनाकांक्षा झटिति प्रतीयेत । अतस्तत्साधनत्वेन विधीयमान सोमादि दृष्टविधयैवो पयुज्यत इति अनेकादृष्टकल्पनाभावा ल्लाघवादेव फलमिति भावः ।

ननु - सम्भवत्यपूर्वाख्या वान्तरव्यापारद्वारा फलकरणत्वे क्रियारूपाश्रय व्याप्यत्व विना फलकामनायां सत्या स्वतएवा पूर्वोत्पत्तिद्वारा फलोत्पत्तिप्रसंगेन विधिवैयर्थ्यप्रसंगात् आश्रयाकांक्षो पपत्ते राश्रयस्यापि गुणनिष्ठ कृति फलजनकतानिर्वाहार्थत्वेन दृष्टविधयैव इन्द्रियकामहोमव त्फलान्तराभावेपि सोमाद्यंगत्वोपपत्ते र्नानेकादृष्टकल्पना, सत्यामपिवा नेकादृष्टकल्पनायां सत्यपिच गुणनि-

एकार्थतानिरूपितं यागनिष्ठं करणत्वकल्पनाकृतं गौरवं सोमादीनामपि भावनावच्छेदकत्वा विशेषा त्प्रथमसूत्रोक्तं धात्वर्थस्यैव भावनावच्छेदकत्वं नैवोपपादितं,इत्यत आह -

९ — सू - अश्रितत्वा त्प्रयोगस्य ॥ २ - १ - ९ ॥

यद्यपि ताव त्प्राथमिकभावनासम्बन्धं वेळाया सोमादे रपि करणत्वमविशिष्टम् । तथापि पार्ष्ठिकः फलसम्बन्धो यद्द्वत प्राथमिकभावनासम्बन्धं बोधकप्रमाणबलवत्त्वं तस्यैव वक्तुमुचितो नान्यस्य धात्वर्थस्य । तथाहि - यद्यपि तावत्सोमादेः करणत्वं श्रुत्या, लक्षणयाच धात्वर्थस्य । तथापि प्रत्ययार्थस्य भावनाया प्रवृत्त्यर्थं प्रति "तयोस्तु प्रत्यय" प्राधान्येने' ति स्मृत्या प्राधान्यस्या नुशासितत्वात् व्रीही नवहन्तीतिवत् प्राधान्ये' नगते यागस्य श्रुत्यैव तदङ्गत्वोपपत्ति ।

नच - प्राधान्यस्यानुशासनेपि प्रत्ययस्य भावनामात्र एव शक्तिकल्पनेन तत्प्राधान्यस्य लक्षणादिनापि भानोपपत्तौ तत्र शक्त्यकल्पना च व्रीही न वहन्तीतिव त्प्राधान्यस्य श्रौतत्वेनांगस्य श्रौतत्वमिति वाच्यम् । सत्यपि प्राधान्यस्य लाक्षणिकत्वे परिपूर्णं पद पदान्तरेणान्वेतीति न्यायेन सोमादिपदानां भावनापदान्वये तस्य परिपूर्णत्वापेक्षणात् ततः पूर्वमेव यागादेरगत्वावगते तदुत्तरभाविनः सो-, माद्यगत्वस्य दौर्बल्यात् । अतश्च यथैवाग्नेयादिवाक्ये उदायपादीनां करणत्वस्य लाक्षणिकत्वेपि उपजीव्यत्वेन पूर्वभावित्वा तदुत्तरभावि श्रौतमपि व्रीहिभिर्यजेते त्यादौ व्रीहीणां करणत्व परम्परासम्बन्धेनैव निर्वाह्यते, एवं सोमादे रपीति सिद्धं धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्ध स्तोमादीनां तदर्पतेति । प्रयोजनतु उभयो फलसम्बन्धपक्षो विहितयोः क्रियाद्रव्ययो रसम्भवे, वाग्ये सकल्पोत्तर निर्ये तत पूर्वमपि न

प्रतिनिध्युपादानं, उभयो रदृष्टार्थत्वेन प्रयाजादिवत् प्रतिनिध्यभावात्। प्रारब्धप्रयोगा परिसमापननिमित्तदोषपरिहारार्थन्तु यत्किञ्चिदनियत द्रव्यक्रियोपादानेन प्रयोगसमापन मिष्टमेव । नचैतावता तस्य प्रति निधित्वं, सदृशनियमे प्रमाणाभावेन प्रतिनिधित्वानुपपत्तेः । एवं सोमादेः फलसम्बन्धपक्षेपि तस्या दृष्टार्थत्वात् तदप[वादे]चारे न तत्प्र- तिनिध्युपादानं । प्रक्रान्तसोमप्रयोगस्तु यत्किचिदसदृशमपि द्रव्यं गृ- हीत्वा समापनीय एव । प्रधानाभावे कथं प्रयोगसमाप्तिः? शिष्ट गर्हणान्यथानुपपत्त्या प्रयोगसमाप्तिं प्रति कामनादिव प्रयोगप्रक्रमस्या प्यदृष्टारकत्वस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वेन प्रधानसत्त्वासत्त्वयो रकिंचित्कर त्वात्। नह्यत्र प्रधानफलं स्वर्गो त्पद्यते, यत्प्रधानासत्त्वे नोत्पद्येते त्याशंक्येत, तस्यतु सांगादेवोत्पत्ते र्न तादृशे विषये उत्पत्तिसम्भवः ।

यत्तु नित्यस्थले प्रत्यवायध्वंसादि, तत्काम प्रधानाभावे नोत्पद्यतां; नत्वेतावता शिष्टगर्हणान्यथानुपपत्तिकल्पित दोषपरिहारार्थं प्रयोगो न समापनीयः,प्रयोगारंभस्यैवानुष्ठापकस्य सत्त्वात्; अतो यत्किंचिद्द्रव्यमुपा दाय प्रयोगसमापन युक्तमेव । नचैतावता प्रतिनिधित्व, सदृशनियमे प्रमाणाभावेन तत्त्वानुपपत्तेः । सिद्धान्तेतु सोमादे रदृष्टार्थत्वेन युक्त स्त दपचारे प्रतिनिधिः ।

यत्तु मूले "श्येनोद्भिदादिपदानां नामतासिद्धिरपि विचारप्रयो- जनम्, श्येनादिपदार्थस्य फलसम्बन्धे धात्वर्थसामानाधिकरण्या स म्भवा न श्येनादिपदानां नामत्वं, अतएव तद्विचारोप्यर्थो देतदधिक रणोत्तरं द्रष्टव्य" इत्युक्तम् । तदनादरात् । तथाहि- न तावद्गुणविधिव्य[प]राकरणार्थानां मत्वर्थलक्षणादिहेतूनां एतदधिकरणा त्पूर्वमसम्भ वः, एतदधिकरणपूर्वपक्षिणोपि यागवता सोमेनेत्येवं मत्वर्थलक्षणा- या विशिष्टविधिगौरवादेश्च सोमादिवाक्ये अवश्यांगीकार्यत्वेन त- द्विया उद्भिदादिवाक्ये उद्भिपदार्थस्यापि यागरूपत्वांगीकारौचित्यात्

प्रकृताच, तदा कथञ्च स्सर्वजनानुभवसाक्षिकतया प्रत्याशी प्रतीयमानस्य व्यापारसमूहस्य वाच्यावकल्पना मपह्नोतुम् । अतश्च सर्वस्यापि फलानुकूलस्य यत्नादे र्धातुनैवोक्त्या दाख्यातार्थत्वासम्भवेन प्रत्ययवाच्याया धात्वर्थातिरिक्तभावनाया असम्भव । नचैव तिङर्थाभावः, फलव्यापाराश्रयस्यैव कर्मकर्त्रादिरूपस्य तिङर्थत्वात् । तत्रापि फलव्यापारयो र्धातुलभ्यत्वा दाश्रयत्वमेव लाघवा त्तदुक्य तावच्छेदकम् । एव मेकत्वादिसंख्यापि तिङायर्थ, वर्तमानादि कालश्च लडाद्यर्थः, प्रवर्तनाच लिङाद्यर्थः । तत्र फल व्यापारं प्रति विशेषण, कर्म च फल प्रति, कर्ता व्यापार प्रति, सख्या कर्तृ कर्मविशेषण, कालादियन्तु व्यापार एव, तथैवानुभवात् । अत श्च सर्वत्र व्यापारविशेष्यक एव बोध. । नचैव " प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्यथार्थं सह ब्रूत स्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्ये न " ति स्मृत्या प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यावगतेः कथं प्रकृत्यर्थस्य व्यापारस्य विशेष्यतेति वाच्य, " भावप्रधान माख्यात " इति निरुक्तस्मृत्या भावशब्दवाच्यव्यापारस्य प्राधान्यावगते. , तस्य च " धात्वर्थ केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयत " इति वैयाकरणस्मृत्या धातुवाच्यत्वावगतेः , विशेष स्मृत्यनुरोधेन सामान्यरूपायाः प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृते स्सुबादिविषयत्वेन व्याख्यानात् ।

वस्तुतस्तु नेयं प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृति. प्रत्ययार्थत्वावच्छेदेन प्राधान्यनियामिका, लिङ्गसंख्यादेः प्रत्ययार्थत्वेपि प्राधान्यानङ्गीकारात् । नापि प्रधानस्य सत प्रत्ययार्थत्वनियमपरा, " सत्त्वप्रधानानि नामानी " ति स्मृत्या लिङ्गसंख्यादीन्प्रतिप्रधानस्यापि प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् । किन्तु यत्रैव प्रमाणान्तरेण सुबर्थस्य करणत्वादेः प्रातिपदिकार्थं प्रति प्राधान्यं प्रसिद्धम् , तदनुवादमात्रमिय स्मृतिरिति नानया व्यापारस्य धात्वर्थत्वेपि विशेष्यत्वप्रतिबन्ध । एवञ्च पचतीति यत्राख्यातस्थले एक

अयकों विक्लित्यनुकूलो वर्तमानो व्यापारइति बोधः । पच्यत इति कर्माख्यातस्थलेच पकाश्रयका या विक्लित्ति स्तदनुकूला भावनेति । पचति देवदत्तः पच्यते तण्डुल इत्यादौ देवदत्ततण्डुलयोः प्रथमान्तयोः यथाक्रम माख्यातोपात्ताभ्यां कर्तृकर्मभ्या मभेदान्वयः । इतरकारकाणान्तु यथायोगं साक्षा त्परम्परासम्बन्धेन व्यापाररूपे धात्वर्थे एवान्वय इति ध्येयम् ।

चैत्रेण स्थीयत इत्यत्र भावाख्यातेतु कर्तृकर्मणो रप्रतीतिः संख्याऽनन्वितैव, धात्वर्थान्विता वा । नचैवं धात्वर्थस्य द्वित्वादि विवक्षायां द्विवचनाद्यापत्तिः, अनुशासनबलेन एकवचनस्यैव साधुत्वात् । यत्तु उष्ट्रासिका आस्यन्त इति भावेपि बहुवचनं, तद्भाष्यकारवचनात् द्वचैव साध्वित्यवगन्तव्यम् । अतश्च क्वचिदप्याख्याताय भावनावाचित्वाभावात् कथं तस्याः समानपदश्रुत्या करणत्वावगति रिति चेन्न; – धातोः फले तदनुकूलव्यापारे च शक्तिकल्पनाया मपि धात्वर्थातिरिक्ताया आख्यातवाच्याया भावनाया अनपह्नवात् ।

तथाहि – अनुकूलव्यापारो धात्वर्थ इति यदुक्तानुकूलत्वं किं जनकत्वमात्र मभिप्रेतं ? प्रयोजकत्वसाधारणं वा ?

नाद्यः, विक्लित्तिरूपफलजनकीभूत शरीरगतक्रियाविशेषजनकस्यात्मगतस्य प्रयत्नादे रुपक्षीणस्य फलाजनकत्वेन असंग्रहापत्तेः । नच तस्य पचतीत्यतो ननुभवादेव तदसंग्रहोप्यदोषः, पचति पाके यतति इत्येवंविधविवरणा देवानुभवस्या पह्नोतु मशक्यत्वात् ।

नद्वितीयः, कृष्यादीनामप्यत्यन्तव्यवहितानां विक्लित्ति प्रयोजकत्वेन संग्रहापत्तेः । नच फलकारण तत्कारणीभूतव्यापारयो रेव ग्रहणमित्यत्रापि किंचिन्नियामक मस्ति, उभयप्रवेशस्य गौरवग्रस्तत्वात् ।

न च फलानुकूलत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वानङ्गीकरणात् यत्नत्वाधस्सन्तपनत्वादीनां तत्त्वेन शक्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकारात् यावत्सु व्यापारेषु पचेः प्रयोगप्रतीतौ तावतामेव वाच्यत्वकल्पना नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एवं तर्हि पचति पाके यतते पाकं करोति पाकं भावयती त्यादिविवरणाद्यत्नादीनां पाकात् पृथक्करणेन यत्नादीनां पचौ सङ्ग्रहानुपपत्तेः ।

न च यत्नादिसमभिव्याहृतपच्यादेः फलमात्रबोधकत्वकल्पनादेव व्यापारस्य पृथग्विवरणोपपत्ति रिति वाच्यम्, तथात्वे व्यापारबोधक सामग्रीतो व्यापारबोधप्रसक्तौ तद्बोधं प्रति यत्नादिसमभिव्याहारस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पना गौरवापत्तेः । क्रियादिसमभिव्याहृतधातुत्वस्यैव व्यापारशक्ततावच्छेदकत्वकल्पने च कार्यकारणभावद्वयकल्पनस्य शक्ततावच्छेदकगौरवस्य चापत्तेः । यत्नादिसमभिव्याहृतधातुतः व्यापारानुपलब्ध्यापत्तेश्च ।

न च विवक्षितस्यैव कारकव्यापारस्य धात्वर्थोपादानात् यत्नादीनां विवक्षाविरहादेव पृथक्करणोपपत्ति रिति वाच्यम् । देवदत्तः पचति देवदत्तः पाके यतते इत्यत्र देवदत्तनिष्ठयत्नादेः विवक्षायाश्च अभावात्, अन्यथा भवन्मते धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वाभावात् देवदत्तस्य प्रथमान्तत्वानुपपत्तेः । न च देवदत्तनिष्ठव्यापारान्तरविवक्षया तदुपपत्तिः, तथा सति पचतीत्यत्र भवन्मते यत्नबोधकशब्दाभावेन विवरणवेलायां यत्नानुवादानुपपत्तेः ।

अतो वस्तुतः पचतीत्यत्र भासमानोऽपि यत्नादिः न पच्यर्थ इत्यभ्युपगन्तव्यम् । कः तर्हि पच्यर्थ इति चेत् ? फलावच्छिन्नो व्यापारविशेष एव, यो वस्तुतः फलजनकः । फले तज्जनकव्यापारविशेषे च त्वदुक्तरीत्यैव वा अतिरिक्ता शक्तिः, तयोस्तु जन्यजनकभावः संसर्गबल-लभ्यः । मीमांसकमते द्वितीयार्थः फलाश्रयत्वं, न तु फलमपि, तस्य धातुनैव लाभात् ।

अथवा व्यापारविशेषएव धातोश्शक्तिः, नतु फलेऽपि, गौरवात्; द्वितीयायास्तु फलमर्थः, नत्वाश्रयत्वमपि, तस्य प्रकृतिप्रत्यय समभिव्याहारादेव बोधोपपत्तेः ; नन्वेवं त्यजिगम्योः पर्यायत्वापत्तिः, संयोगानुकूलं हि कर्म गमेरर्थः, विभागानुकूलंत्यजेः, तथादिकर्ममात्रं धात्वर्थः फलसामान्यं च द्वितीयार्थः तदात्यजिगम्योः पर्यायत्वापत्तिः, तथा च ग्रामंगच्छतीति वक्तव्ये ग्रामंत्यजतीति प्रयोगापत्तिरिति चेत् ? गमिधातु समभिव्याहृत द्वितीयायाः स्वसंयोगरूपफलविशेषबोधकत्वं त्यजि समभिव्याहृतायाश्च विभागबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिकल्पनेन उक्तातिप्रसंग निरासात् ।

वस्तुतस्तु विजातीय फलानुकूलताव च्छ्यापारविशेषनिष्ठा फलानुकूलान्तिमव्यापारनिष्ठाया पाकत्वादिजाति रखण्डोपाधिरेव वा तत्तत्फलजनकतावच्छेदकतया सिद्धा तत्र धातुशक्यतावच्छेदिका सती तत्र धात्वर्थः । एवं कर्मत्वकर्तृत्वादिधर्मपि क्रियाजन्यफलशालित्वादि समनियतं जातिरूप मखण्डोपाधिरूपं वा सामान्यमंगीकृत्य तस्यैव द्वितीयार्थतावगन्तव्या । अतएव व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वं देवतात्वंचेति सिद्धान्तोपि संगच्छते, अन्यथा आश्रयभेदेन कृति व्यक्ति भेदस्यावश्यकत्वात् कर्तृत्वैक्योपपादनानुपपत्तेः । तस्य च सम्बन्धित्वांगीकारात् निरूपकापेक्षायां करणादिना निरूपकेणान्वयोपि नानुपपन्नः । अस्मिंश्च पक्षे फलानुकूल व्यापारार्थकेषु पच्यादिषु प्रयोज्य व्यापाररूपस्य फलस्य नावश्यं शब्देनैव भावनापेक्षा, पाकत्वादिसमनियतस्य विक्लित्यनुकूलत्वादिधर्मस्या क्षेपेणैव भानोपपत्तेः । एवं प्रयोज्यव्यापाररूपफलवाचिष्वपिधातुषु भवति विक्रियतीत्यादिषु वाच्येन विक्लित्यादि सामान्येन स्वसमनियतस्य प्रयोजक व्यापारजन्यत्वस्याक्षेपेणैव बोधोपपत्ते र्न तदंशे शब्द व्यापारकल्पना युक्ता । कतरत्वो भयत्र विवरणेन नियमेन तेषामुल्लेखः । नहि पचतीत्यस्य विक्लित्त्या विक्रियतीत्यस्य वा कृत्या विवरणं क्वचि नियतं दृश्यते । तत्कल्पने

उपप्रयोजकव्यापारयो रन्यतरवाचिषु धातुषु इतरभानमाक्षेपेणैवेति न तस्मिन्नपि शब्दव्यापारकल्पनावसरः । अत एवोक्तं वार्तिककृता " कदाचिदभिधीयमानकर्मांशकचाक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारं स्वयमाक्षिप्त प्रयोज्य व्यापारं च प्रयोजकव्यापारमात्र विवक्षयते, घटं करोत्येधन् पचतीति कदाचित् दाक्षिप्तप्रयोजकव्यापारं प्रयोज्यव्यापार मात्रं घटोभवति विक्लद्यन्ति तण्डुला " इति । तस्मिद्ध फलानुकूल यावद्व्यापारविशेषवर्ति अन्तिमव्यापारवर्तिवा पाकत्वयागत्वादिजातिरं खण्डोपाधिर्वा तत्तद्धातुशक्यतावच्छेदकं शक्तितावच्छेदकं च तत्तद्धातुत्वमिति । अतश्च फलानुकूलव्यापारसमूहस्य पदपर्यन्तेऽपि तदनुकूलस्य यत्नादेर्धात्वर्थत्व न पृथक् क्रियमाणस्य धात्वर्थतायोगात् विवरणवेळाया च भासमानस्य भानकारणजिज्ञासाया धातोरन्यत्रव्यापृतत्वात्, पारिशेष्यात् तिङादेरेव तद्बोधकत्वमितिनिश्चीयते । तत्र पचति पाकं भावयतीति अनुकूलव्यापारवाचिणिजन्त भूधातुना विवरणात्तत्प्रतिपादकत्वावश्यकत्वात् कूलव्यापारस्य तिङर्थो ननु यत्नमात्रं रथो गच्छतीत्यादौ रथे यत्नासम्भवेन अव्याप्त्यापाधात । अत स्वत्वसाधारण्येनानुकूलव्यापार एव तिङर्थः । नच पाकं करोतीति यत्नार्थकेन कृञा विवरणात् तिङोपि यत्नार्थकत्व करोतिर्भावयति पर्यायत्वेन यत्नार्थकत्वासिद्धेः । यथैवहि घटोभवतीत्यादौ भवनकर्तृत्व प्रतिपन्नस्य घटस्य तत्परो भावयतीत्यादौ भावयतिकर्मत्व, एवं तत्पर करोतीत्यत्र करोतिकर्मत्वमपि । अतश्च भवत्यर्थे कर्तृकर्मत्वाविशेषात् करोतिर्भावयति पर्यायो नयत्नार्थकः । अतएव रथो गच्छतीत्यत्रापि करोतिना विवरणमविशिष्टं ।

किंच यत्नार्थकत्वे करोते र्यततेरिव कर्मकतापत्तिः । अतश्च सकर्मकाकर्मकत्वरूपधर्मभेदात्रकरोतियत्यो पर्यायत्व, अपितु भावयति पर्यायत्वमेवेति, – तद्विवरण मप्यनुकूलव्यापारवाचित्वपक्ष तिङ. स्साधकम् ।

यत्तु पचति पाकं यतते इत्येव पचेर्विवरणं, तत् लाक्षणिकम्, लघुग्राहकलाघवानुरोधेन अनुकूलव्यापारे शक्तौ गृहीतायां यत्नत्वेन तद्बोधस्य लक्षणयांगीकारात्। यच्च सामान्यवाचकस्य पदस्य लक्षणयापि क्वचिद्विशेषपरत्वं, न तु यत्नादिविशेषवाचकस्य रथादिनिष्ठविशेषलक्षकत्वं, जहत्स्वार्थलक्षणापत्तेः। अतो विक्लित्तिरूपफलोद्देश्यक-पाकानुकूलो व्यापारसमूह एव तिङर्थः। तत्र च सर्वानुगतस्यान्योऽत्पादक व्यापारत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वात् तेन रूपेणावगतात् बोधेऽपि तत्तद्विशेषरूपेण तत्तदितिकर्तव्यताविधिभ्यो बोधात् न तेषामपि वैयर्थ्यमिति पार्थसारथिमतानुयायिनः।

वस्तुतस्तु तत्तज्जन्यभेदेन तत्तदुत्पादकभेदेन च व्यापाराणां भेदादेकशक्यतावच्छेदकाभावेन सर्वानुगतैकशक्तिकल्पनानुपपत्तेः तत्तद्विशेषविषयकतत्तच्छक्तिकल्पनं च तत्तदितिकर्तव्यताविधीनां वैयर्थ्यापत्तेः तेषां तात्पर्यग्राहकतांगीकारे च अनेकशक्तिकल्पनस्य तावदवश्यभावात् लाघवादेकैव शक्तिः अन्येषां लक्षणादिना विध्यन्तरेण वा बोध इत्यंगीक्रियते। न च क्व शक्तिः क्व लक्षणेत्यत्र नियामकाभाव, पचति पाकं यतते पाकं करोतीत्यादिविवरणस्यैव तत्र शक्तिग्राहकत्वात्। न च लघ्वाद्यलाघवानुरोधेन अनेकशक्तिकल्पना युक्ता, गङ्गापदस्यापि तीरे तदापत्तेः। यत्रापि गुरुभूतैक शक्यतावच्छेदकानुरोधेन एकशक्तिकल्पनं, तत्रापि लघुभूतैकशक्यतावच्छेदकसम्भवे लघ्वाद्यलाघवार्थं गुरुभूतावच्छेदकांगीकरणमन्याय्यमेव। समाहाराणामवच्छेदकमतोऽयुक्तमतोऽतिकरत्वेन तत्सिद्धगौरवस्य फलमुखत्वेना प्रामाणिकत्वात्। अतश्च यत्नत्वस्य जातिरूपत्वेन लघुत्वाच्छक्यतावच्छेदकत्वं। न च यत्नत्वेन रूपेणभानाभाव, पचति पाकं यतते पाकं करोतीति विवरणस्यानुभवविरोधात्।

यत्तु कृञो यत्नार्थकत्वं, भावयतिपर्यायत्वादिरुक्तं, तन्न, आख्यातवत् करोतेरपि यत्नार्थकत्वस्यैव लाघवेनांगीकारात्। न च शा

शक्यतावच्छेदकस्य यत्नस्य अप्रतीयमानस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । कथं करोते र्यत्नार्थकत्वं, प्रयत्नाभावे वातरोगादिना स्पन्दमाने चैत्रे स्पन्दानुकूलविजातीयवायुसंयोगरूपव्यापारसत्त्वेपि नायं स्पन्दं करोतीति प्रयोगदर्शनात् यत्नार्थकत्वप्रतीते र्व्यापारजन्यत्वाविशेषेपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यामेव घटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारदर्शनाच्च । अथ बीजेनाङ्कुरः कृतः रथो गमनं करोति स्थालीपाकं करोतीत्यादौ अचेतनेपि प्रयोगात् अनुकूलव्यापारवाचित्वं, उभयविधव्यवहारस्यापि शक्यतावच्छेदकलाघवस्यैव नियामकत्वात् । अचेतने कृत्यभावाच्च व्यवहारस्तु अनुकूलव्यापारे लाक्षणिकः । अत एव चैत्रस्य प्रतीतावपि शोभनः पाकं करोतीत्यादौ शोभनाश्रितः पाकानुकूलो यत्न इत्येव प्रतीयत इति कैश्चिदुक्तम् । अतो यत्न एव कृत्यर्थः ।

यत्तु कृञो यत्नार्थकत्वे यतते रित्यकर्मकतापत्तिः । फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं हि धातोः सकर्मकत्वम् । यथा - पचादौ, फलस्योदननिष्ठत्वात् व्यापारस्य च देवदत्तादिनिष्ठत्वात् । अकर्मकेषु शयनासनादौ क्रियाफलयो रेकवृत्तित्वात् न सकर्मकत्वम् । अतश्च यत्नजन्यफलस्य कर्मण्यभावादेव यतति रकर्मकः, तथैव कृञोपि स्यात् । अथ ज्ञानजन्यस्य ज्ञाततारूपफलस्येव कृतिजन्यस्या व्युत्पत्तिरूपस्य तस्य कर्मणि स्वीकारात् ज्ञाधातुवदेव कृञापि सकर्मकत्वं ततो यतते रपि तदापत्तिः । ततश्च देवदत्तेन क्रियते घट इतिवत् यतति धातोरपि कर्मणि लकारापत्तिः । यतति यद्वा कृञोपि तदनापत्तिः । घटं करोतीत्यादौ घटे द्वितीयानापत्तिश्च । कृञश्च कर्मकर्तृत्वांगीकारे "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इत्येतत्सूत्रविहितयगाद्यनापत्तेः क्रियते घटः स्वयमेवेत्यनापत्तिश्च । तद्वदेव च यततेरपि तदापत्ति रित्युक्तम्,- तन्न, वस्तुतो यत् फलव्यधिकरणो व्यापारस्तद्वाचित्वं धातोः सकर्मकत्वमभिमतं किंवा फलव्यधिकरणत्वेन व्यापारवाचकताभिमता ?

साच, पच्यादेरपि फलाविवक्षाया मकर्मकत्वाभ्युपगमात् तत्र फलव्यधिकरणत्वस्य वस्तुत स्वत्वा दनिव्याप्ति । नच वैवक्षिका कर्मकत्वसत्वेपि स्वाभाविकाकर्मकत्वानङ्गीकाराद् स्वाभाविकसकर्मकत्वलक्षणाव्याहति, एवमपि यतत्यादौ स्वाभाविकाकर्मके तत्परिरूपस्य फलस्य यतन्व्यधिकरणत्वेना तिव्याप्ते रनिवारणात् ।

नच धात्वर्थभूतफलसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ये एव शाब्दबोधे, शापरिश्च न यतते रर्थोऽपितु फलसमानाधिकरणक्रियैवति वाच्यम्, तथा वे करोतेरपि तत्परिशाचित्वेन फलभेदोपपत्त्या तस्य बोधात्सगेन यत्न[कृ]धाचि वे बाधकाभावात । आसनशयनादीना मपि धात्वादिकसंयोगेन स्वाभाविकसकर्मकत्वस्य भैवनाहयते मास इत्यादिप्रयोगसिद्धयर्थं मा्राकृत्वात तत्र चफलव्यापारयो रेकनिष्ठाया दुरूलक्षणाव्याप्तेश्च ।

अत एव न द्वितीयोपि, फलव्यधिकरणत्वस्य वस्तु स्वभावबल लभ्यत्वेन याचयताणीकारे गौरवाच्च । अतो नैव सकर्मकाकर्मकत्वयो निरुक्ति । किन्तु अविवक्षाविरहविशिष्ट कर्मांकाङ्क्षधातुत्व सकर्मकत्वम् । अस्तिचेद्‌ घट करोतीत्यादौ कृतोनियमन विवक्षायां सत्या कर्मपदसाकाङ्क्षत्वात् । नतु पर्यायत्वेपि यतते राकाङ्क्षाया दौरल्य विशेषधर्मत्वेन पर्यायत्वा याचकत्वात् । अतश्च यतेर्न कर्मत्वनिर्णेतृत्वेन नानयतिपदापेक्ष किन्तु समानार्थकत्वादि द्वितीयैव साकाङ्क्षा, तथा पर्याय वति पुत्र एव कर्मांकाङ्क्षा नैयतते । अत्र च कर्माविवक्षायां पचआदेर कर्मकत्वम विवक्षाविरह वैशिष्ट्याभावा दव्याहत । आसनादीनाच धात्वादियोगविशिष्टाना कर्माकाङ्क्षा वादविरुद्ध सकर्मकत्वम् ।

एव यत्रैक एव धातुरर्थान्तरे सकर्मकोर्थान्तरे त्वकर्मक तत्रा प्येकस्यैव तत्तदर्थ प्रतिपादकत्वरूप धर्मद्वैविध्येण कर्मसाकाङ्क्षत्व तदनाकाङ्क्षत्वे द्रष्टव्ये । यथा गृधातो अधनार्थस्य प्रत्यगान

प्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नियमः फलितः । तथा च ओदनं पचति, काष्ठैः पचति दर्शेन्द्रियकामस्य जुहुया दित्यादौ प्रथमान्तपदाभावेन व्यभिचारात् । प्रथमान्ताध्याहारेण समाधानं, अध्याहारापेक्षया तु लाघवमिति निरूढ लक्षणाया लघुत्वेनावलम्बनेन कर्तृकर्मलक्षणौचित्यात् । तथा च इमा जुहोतीतिवत् स्वर्गकामपदानुषंग इति कल्पयितुं शक्यते, येन लक्षणातोऽपि त्राणं माशङ्क्येत, इन्द्रियकामपदस्य अन्वयापत्तेः । यथाचार्यवतिना खट्वा: कर्ता लक्ष्यते, न तु पूर्वं प्रथमान्तपदोपस्थितः, योऽनुभवेत । अतो लक्षणैव कर्तृकर्मणोः स्वरूपाभेदान्वय बोधादिप्रसङ्गात् । युक्तं चैतत् – लक्षणया स्वसमानपदत्वेनैव कर्माद्यन्वयोपपत्तेः । इतरथा भिन्नपदोपस्थितेषु अन्वये गौरवात् ।

किञ्च विभावय मृगो धावतीत्यादौ महाभाष्यकाराभ्युपेतैकवाक्यतायां धातुनापि प्रथमान्तविशेष्यकत्वं नावकल्पते । तथाहि न तावत् तत्र मृगस्य विभावनं प्रति कर्मत्वं, द्वितीयापत्तेः । न च द्वितीयान्तपदाध्याहारेण कर्माकाङ्क्षापूर्तिः, वाक्यभेदापत्तेः । नौ धावनभावनाया एव कर्तृत्व सम्भवम् । तथा तदोपपद्यते, यदि तस्य मृगस्य प्रकारतयान्वयः । अन्यथा खलु दुष्करतापत्तेः उभयत्रान्वयानुपपत्तेः । भावनायाः प्रथमान्तं प्रति विशेष्यत्वेन कर्म साकांक्षत्वेन तस्या विभावनभावनां प्रति अन्वयोपपत्तिः । न च तदापि तत्र द्वितीयापत्ति शंक्या, स्वादिविभक्तीनां प्रातिपदिकार्थस्यैव नियतत्वेनाख्यातार्थस्यान्वयानुपपत्तेः । न च मृगः स्मृतपदस्य नित्यानु षंगेण भवन्नपि साक्षात्कारविभावनकर्मत्वानुपपत्तेः कथं मेव धात्वर्थावच्छिन्नमिति वाच्यं, विभावनस्य साक्षात्कारात्मकत्वेन धात्वर्थत्वेन नित्यानुमेयधर्मत्वस्यानुपपत्तेः । घटितत्वेऽपि भावनाश्रयस्य कर्तृत्वा [illegible] विभावनकर्मत्वोपपत्तेः । अतोऽस्मन्मते एकवा

ॱमियार्थोपपत्तिरिति मुख्यविशेष्यैव भावना । एतेन भावनाया मुख्यविशेष्य त्वे पाकभावनाजायत इत्यस्मिन्नर्थे पचति भवतीति प्रयोगापत्तिरिति दूषणमिष्टापत्त्यैव निरस्तम् । अतएवोक्तं वाक्यपदीये " बहुष्वपि तिङन्तेषु साकांक्षेष्वेकवाक्यता " इति ।

किञ्च भवन्मते सर्वकारकाणां धात्वर्थे तस्य कालादेश्चभावनायां संख्याभावनयोश्च प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये अन्वय स्वीकाराद्व्युत्पत्ति वैचित्र्यकल्पनापत्तिः । तद्वरं वक्ष्यमाणरीत्या सर्वेषां भावनान्वयांगीकारादेकैव व्युत्पत्तिर्युक्ताकल्पयितुम् ।

एतेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये भावनान्वयानंगीकारेपि आख्यातलक्ष्यैकर्त्तरि कर्मणिवा तदन्वयइति न भावनाया मुख्यविशेष्यत्व मिरयपास्तं, व्युत्पत्ति वैचित्र्यतादवस्थ्यात ।

किञ्चास्मिन् पक्षे "भावप्रधानमाख्यातं " इति स्मृतिविरोधः । तथाहि – न तावदियं स्मृतिः भावशब्दवाच्य भावनाप्राधान्यं प्रकृत्यर्थापेक्षया विधत्ते, तस्य प्रकृतिप्रत्ययाविति स्मृत्यैवसिद्धेः । किन्तु यदाख्यातं शक्तिलक्षणासाधारण्येन भावनाऽन्यया कालकर्त्रादिपरं तत्र भावनायाः प्राधान्यं, नतु कर्त्रादेरित्येवं परम् । अतएव " धात्वर्थः केवलःशुद्धो भावइत्यभिधीयत " इति व्याकरणस्मृत्या धात्वर्थस्यभाव परिभाषणेपि नास्यां निरुक्तस्मृतौ भावशब्देन तद्ग्रहणम् । तथासति धातोरेव भाव प्रधानत्वापत्त्या आख्यातशब्दस्य भावप्रधानत्वानुपपत्तेः । किन्तु णिजन्तस्य भुधोजन्यत्व व्युत्पत्त्या आख्यातार्थभावनायाः । वैयाकरण परिभाषणन्तु तच्छास्त्र विहितकृत्यविषयं, न निरुक्तविषयमपि, तस्य परिभाषारूपत्वेनान्यत्राप्रवृत्तेः। तदपि च नपुंसके । भावेक्तइत्यादौ तुशुद्धधात्वर्थ ग्रहणमेव नतु स्वरूर्थभाव ग्रहणमित्येतदर्थम् ; नतु भावपद् शक्यनियमार्थ, प्रवृत्तिनिमित्तादे स्तदनुपपत्तेः। नच"सर्वमाख्यातजंनामे" ति निरुक्तकारेणाभिधानात् आख्यातशब्देन धातु रेवोच्यतइति वाच्यं,

कृदन्तधातौ चाख्यातपदप्रयोगाभावेन आख्यातपदस्य धात्वर्थवाचित्वानुपप
त्तेः । निरुक्तेनाभिधाने चाख्यातशब्देन लक्षणयाख्यातान्तस्य धातोर्ग्रह
णं नानुपपन्नम् । अतएव तान्याख्यातानीति जैमिनिसूत्रेऽपि चाख्यातशब्दे
न लक्षणया त्वाख्यातान्तधातोर्ग्रहणम् । एतावांस्तु विशेषः, जैमिनिसूत्रे
आख्यातान्तत्वं विशेषणं, तेनतिङन्तस्यैव धातोर्ग्रहणं । निरुक्तेतूपलक्षणं,
तेनतत्र तिङन्तधातुस्वरूपस्यैव । नत्वेतावता आख्यातशब्दस्य धातु
वाचित्वं, कृदन्तधातौ पाकइत्यादौ तत्पदप्रयोगाभावेन तद्वाचित्वानुप
पत्तेः । अपितु तिङ्वाचित्वमेव । अथ आख्यातप्रतिपाद्यानेकपदार्थ
विषये कस्य प्राधान्यमितिजिज्ञासायां भावनाप्राधान्यमनया स्मृत्यानिय
म्यते । एवं " सत्त्वप्रधानानि नामानि " इत्यत्रापि अनेकार्थप्रतिपादके
षु प्रातिपदिकापरनामधेयेषु नामसु पाचकोऽध्यापक इत्यादिषु विभक्त्युपात्त
सङ्ख्यान्वययोगिसत्त्वपदाभिधेयस्य कर्तुरेव प्राधान्यं नतु पाककृते
रित्ययमर्थोऽवगम्यते । नामत्वाविशेषेऽपि च यत्र घटादिपदे घटघटत्वरूप
योरुभयोरपि अर्थयोर्विभक्त्युपात्तसङ्ख्यान्वययोगित्वरूपसत्त्वता तत्रोभयो
रपि शब्देन प्राधान्यं । अतएव आकृत्यधिकरणेऽभिहितं " यत्[तु]सौ
[त्या]यादौ जातेरेव सङ्ख्याकारकान्वयोऽन्यत्रतु लक्षितव्यक्तेः जातिव्यक्त्यो
श्च नवैशिष्ट्यावगाहिबोधः । किन्तु बोधद्वय शक्तिलक्षणाजन्य"मिति ।
अतस्तत्रोभयोस्सत्त्वभूतत्वादुभयोरपि प्राधान्यं । तदेव आख्यातनाम
सु च अनेकार्थप्रतिपादकेषु अनया स्मृत्या प्राधान्यं नियम्यते । सुबादिषु
त्वनेकार्थप्रतिपादकेषु प्रधानभूतक्रियान्वयित्वात्कारकादेरेवप्राधान्यम् ।
नतु लिङ्गसङ्ख्यादेः । प्रधानभूतक्रियान्वयित्वं च क्रियान्वयित्वविरहे
कारकत्वव्याघातात् । क्रियायाः प्रधानत्वञ्च क्रियापदं विनाकारकाणां
नैराकाङ्क्ष्यादर्शनात् । अतः प्रधानभूतक्रियान्वयित्वात् सुबर्थकारका
देरेव प्राधान्यम् । लिङ्गसङ्ख्यादेस्तु समानाभिधानश्रुत्या तदन्वयि
त्वम् । तत्र साक्षादयोग्यमिति पदश्रुतेर्योग्यतारूपलिङ्गबाध्य पाष्ठिकः
प्रातिपदिकार्थं अन्वयइति प्रातिपदिकार्थस्यापि लिङ्गसङ्ख्यंप्रति प्रा

यद्यपि वस्तु तथापि साक्षात्परम्परासाधारण्येन भावनायामेवान्वयः, प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् । धात्वर्थस्य तु भावनायामेवान्वयः, प्रकृत्यर्थत्वात् कारकत्वेन विवरणाच्च ।

किञ्च धात्वर्थस्याप्यत्र कारकत्वेनान्वयाभावे तृतीयान्तानां ज्योतिष्टोमादीनामनन्वयापत्तिः । न च धातुवाच्यायां अभेदलक्षणायां तृतीयेति वाच्यं, करणस्वरूप श्रौतार्थविवक्षायां कारणाभावात् । अभेदलक्षणायां च तृतीयायाश्छन्दसिकत्वाप्यदर्शनाच्च । धान्येन धनवानित्यादौ चपि च धान्याभिन्नधनवानित्यर्थः, धान्यस्य धनसम्बन्धोत्पत्तिं प्रति करणत्वोपपत्तेः दण्डेन घटो भवतीतिवत् लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अत एव भासमानोऽपि धनधान्याभेदः पार्ष्ठिकान्वयलभ्य एवेति न तदर्थ मपि लक्षणा । अतो लक्षणायाः क्वाप्यदर्शनात् तृतीयान्तनामधेयानुरोधे नापि धात्वर्थस्य करणत्व मवश्यमङ्गीकर्तव्यं । अत एव धात्वर्थकरणत्वस्य पदार्थविधया भासमानत्वात् धात्वर्थस्यापि करणार्थं न संसर्गबललभ्यं । अपितु धातुलभ्यमेव । अतश्च धात्वर्थो यागादिः करणत्वेना न्वेति । तच्च कारकत्वात् भावनायामित्यपि द्रष्टव्यम् ।

एवं लडादिवाच्यः कालोऽपि पार्ष्ठिकान्वयलभ्य धात्वर्थद्वारा वा साक्षात्सम्बन्धेनैव वा भावनान्वयी ।

एवं विधिरपि प्रवर्तनारूपः प्रधानभूतायां तस्यामेव भावनाया मन्वेति जनकत्वसम्बन्धेन । संख्यायास्तु प्रतीत्यनुरोधात् अनुशासना नुरोधाच्च भावनाक्षिप्त कर्तृत्वकर्मत्वान्यतरयोरिदं । भावनाहि कर्तृत्वकर्मत्वे अखण्डोपाधिरूपे आक्षिपति । तेन स्वाश्रयमाक्षिपतः । कर्तृत्व कर्मत्वयोश्चाक्षेपलभ्ययोरपि श्रान्त्यादिसिद्ध्यर्थं लक्षणा, नतु तदाश्रयस्यापि । सर्वमेतत् विस्तरेण कर्त्रधिकरणे निरूपयिष्यते ।

तत्र शबादिविकरणस्थले तिङ्वाच्या संख्या कर्त्रान्विता । यगादिविकरणस्थले, क्वचित्कर्मत्वान्वितापि । नतु तदाश्रयान्विता,

तस्याशाब्दत्वात् । अतएव दर्शपूर्णमासादावाश्रयभेदेऽपि कर्तुरैक्यादेकवचनं । क्षौमेवसानाविति च प्रमाणान्तरानुसारात् अधिष्ठानलक्षणामंगीकृत्य संख्यान्वय आश्रयस्यैवेति विशेषः । अतस्संख्यायाः कर्तृकर्माख्यातस्थले तावत् तत्रैवान्वयइति मूलानुयायिनः ।

वस्तुतस्तु प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् सुप्[स्मृत्य]भिहित संख्याया इवास्या अपि पार्ष्ठिकान्वयलभ्य कर्तृत्वद्वारकः कर्मत्वद्वारको वा परं परासम्बन्धेन भावनायामेवान्वयः । भावाख्यातस्थलेतु भावनाया मेवान्वयस्संख्यायाः । यथा चैत्रेणसुप्यते स्थीयते इत्यादौ । अत्रहि स्वापादिकृति स्थितिकर्त्र्यो खण्डोपाधिरूपः कर्तृत्वन्तु तृतीयार्थः । अत एव चैत्रेणकिंक्रियते इति प्रश्ने सुप्यत इत्युत्तरंसंगच्छते । अतः प्रतीत्यभावात् नात्र कृति स्थितिकर्त्र्येइति परमत मपास्तम् । अतस्तत्र भावनायां साक्षात्सम्बन्धेनैव संख्यान्वयः । नचैवं तस्याद्वित्वादिविवक्षायां द्विवचनापत्तिः, एकवचनस्यैव तत्र साधुत्वस्मृतेः तेनैव विवक्षितसंख्या लक्षणोपपत्तेः । नचैवं साक्षात्सम्बन्धेन विभक्त्युपात्तसंख्या योगित्वरूप सत्त्वतापत्तेः भावप्राधान्यानापत्तिः, सत्त्वतास्वीकारेऽपि भावत्वानपायात् । अस्याहि स्मृतौ भावस्य प्राधान्यमिति नियमः क्रियते नतु सत्त्वातिरिक्तत्वेति संख्यादेरपि प्राधान्यप्रसंगात् । अतो भावत्वानपायात् संख्यान्वयेऽपि न प्राधान्य क्षतिः । अस्तु वा कर्तृकर्मान्वयद्वारकोऽन्वयः पार्ष्ठिक स्संख्यायाः । अतो भावाख्यातस्थलेऽपि साक्षात्सम्बन्धाभावेऽपि धात्वर्थ द्वारैव भावनान्वयोपपत्तिः ।

यत्तु गगने न स्थीयत इत्यादौ यत्नस्य बाधः तत्र घटो भवतीत्यादौ प्रथमान्तपदान्वयस्यैवाश्रयत्वलक्षणायां कारणाभावात् धात्वर्थ एव संख्यान्वयो नान्वितावा इति केचित् ।

वस्तुतस्तु भावप्रधानस्मृत्या भावाख्यातत्वावच्छेदेन भावनाप्राधान्यस्य विहितत्वात् तदन्यथानुपपत्ति रेवात्राश्रयत्वलक्षणाबीजम् ।

एव धात्वर्थान्वये स्वीकृत्य भविष्यति । इतरथा अपि द्वितीयार्थे प्रविदारणार्थं इति न्यायविरुद्धत्वापत्तेः । अस्मन्मते तु गुरुणा व्यापारद्वारा स्वीय धात्वर्थस्य द्वारीकृत्यम् । कर्तृत्वकर्मत्वयोस्तु भावनाया मेवान्वयः । तत्र कर्तृत्वस्य भावनायां मन्यतो विपाद एव । कर्मत्वस्य कर्मत्वव्यात्यपर्छे मध्ययाधिना विद्या यत्र प्रयोरपरदलक्षणात् तथान्वय इति गुरुानुयायिनः । एव कर्मत्वं स्थलेऽपि पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ कर्मण एव स्वव्यापारे कर्तृत्व विवक्षया स्वरूपलक्षणा द्रष्टव्या ।

केचित्तु कर्मोत्पादस्थले फल मात्मनेपदार्थः, ननु कृतिः, शक्यादिनमभिधायकत्वमिति एव तत्र शक्तिग्रहात् । अत एव भाव मानाः कृति पर तृतीयार्थः, ओदनस्तु फल एवाधेतीत्याहुः । तत्र, लाघवेन तिङ्मात्रस्यैव शक्तताधच्छेदकत्वौचित्यात् । ओदनान्वयार्थं फलस्य लक्षणयापि बोधोपपत्तेश्च । तृतीयाया अपि कर्तृत्वरूपा त्वण्डोपाध्यवे शक्तिरस्तु कृतौ । तथात्वे तत्रापि धात्वर्थान्वयापत्तेः ।

वस्तुतस्तु कर्मोत्पादेऽपि न फललक्षणा, कृताधेयात्वण्डरूपस्य कर्मत्वस्य स्वसमानाधिकरणव्यापारजन्यफलसम्बन्धेन स्वयोगीका-रात् । अत एव कर्मकर्तृत्वस्थलेऽपि कर्मत्वरूपा त्वण्डोपाधे रविवक्षणात् कर्तृत्वरूपा त्वण्डोपाधे देवदत्तनिष्ठस्य तत्कपरम्परा सम्बन्धेन कृतावन्वयोपपत्ते नं फललक्षणा । नचैव एतादृशस्थले देवदत्तस्य साक्षात्सम्बन्धेन प्रथमानापत्तावपि तृतीयापत्तिः स्या दियेति वाच्य, देवदत्तनिष्ठकर्तृत्वस्य तिङानभिधानेऽपि कृतिनिरूपि-तकर्तृत्वस्य तिङभिहितत्वा दनभिहिताधिकारविहिततृतीयाया आ पादयितु मशक्यत्वात् । नच प्रथमैव तर्हापद्येत, प्रथमायाः स्तिङ् पात्तसङ्ख्यान्वयवाचित्वस्याभावेन व्यापकाभावे आपादयितु मशक्य त्वात् । अत स्वसम्बन्धसामान्यवाचिनी षष्ठ्येव तत्र युक्ता ।

तदेवं सर्वकारकाणि प्रति भावनायाः प्राधान्ये तिङुपात्तकर्त्रादि प्रतिसुतरां प्राधान्यापत्तेः, तदनंगीकारे भावप्रधान माख्यातमिति स्मृतिविरोधस्य दुष्परिहरत्वा द्भावनाया एव मुख्यविशेष्यत्वमिति सिद्धम् ।

अतएव भावप्राधान्यस्मृत्या भावनायाः प्राधान्यावगमात् अ-प्रधानभूतयोः कर्तृकर्मणो स्तल्लक्ष्यत्वम् । अन्यथा ते कृदन्तवदेव त-द्वाच्ये स्यातां नतु तल्लक्ष्ये । तथाहि- यत्रैकस्मात्पदादनेकार्थ प्रतीति स्तत्रानेक शक्तिकल्पनागौरवभिया एकत्रैवशक्ति रपरत्रलक्षणेति अ-प्यु मभ्युपगन्तव्यम् । तत्र च नियामकापेक्षायां प्रथमं तावत्प्रधा-नस्य लोकेवेदेच गुणभूताक्षेपकत्व दर्शना त्प्राधान्यमेव शक्तिनिया-मक मवसीयते । तदिह भावनायाः प्राधान्यपक्षे तदपेक्षितयोः गुणभूतयोः कर्तृकर्मणो राक्षेपेणैव बोधोपपत्ते र्नातिरिक्तशक्तिकल्प नावसरः । अत एव यत्र व्यभिचारान्नाक्षेपकत्वशक्तिः, यथैकत्वादौ, तत्रानेक शक्तिकल्पनमपि । यदितु तयोरेव प्राधान्यं तत स्तयो रेव शक्यत्वापत्ते र्भावनाया श्च गुणभूताया स्ताभ्यामेवाक्षेपसम्भवा न्न तस्या वाच्यत्वं युज्यते । अत एव कृदन्तपक्षे पाकः पक्त मित्यादौ पचिधातोः पाकमात्रवाचित्वेपि प्रत्ययस्य कृतिकर्त्रादि रूपानेकार्थबोधकस्य चैव शक्तिरिति नियामकापेक्षायां सत्त्वप्रधा नानि नामानीति सत्त्वरूपस्य कर्त्रादेरेव प्राधान्यावगमात् तत्र श-क्ततावधारितायां गुणभूतायाः कृते राक्षेपेणैव बोधोपपत्ते र्नाति रिक्तशक्तिकल्पनम् । नचैवं तस्या मशाब्दत्वेन पाकादिरूपकार फलान्वयानापत्तिः, आख्याते एकत्वान्वयार्थ कर्तृकर्मणोरिव कृदन्तपक्षे कारकान्वयार्थ कृते र्लक्षणांगीकारात् । नचैवमपि लाघवात् कृता वेव शक्ति रस्तु, लाघवस्याप्यंगनिष्ठस्य दीक्षणीया मुख्यत्वस्येवांग गुणविरोधन्यायेन अकिंचित्करत्वात्, प्रधानस्य पुरस्स्फूर्तिकत्वेन तत्र शक्तता ववधारिताया मनवच्छिन्नाया श्शक्ते रंगा दवच्छेद-कापेक्षायां तद्गत गौरवादे रुत्तरकाल प्रतीतिकत्वेन फलमुखत्वाच्च ।

अतएवानेकार्थं प्रतिपादकेपि घटादिपदे यत्रान्यतरार्थं प्राधान्य नियामकाभाव स्तत्रैव लाघवस्या कृत्यधिकरण व्युत्पादितस्य नियामकत्वम् । नहि घट घटत्वयोः प्राधान्यनियामकं किंचिदस्ति, पूर्वोक्तविधयो भयोरपि साक्षभूतत्वेन स्मृतेर नियामकत्वा दुभयोरपि क्रमिकत्वेन बोधद्वयांगीकारेण वैशिष्ट्यानवगाहनात् प्रतीतेरप्य नियामकत्वाच्च । क्वाप्युक्त पूर्वोक्तविधया प्राधान्यस्यैव नियामकत्वादुक्ता कर्त्रादिशक्तिः, नतु कृतौ । भावकृत्सुतु पाकइत्यादौ पाकपदमात्रेण कृतिमतीतौ पाकः क्रियत इति पृथक्कृति वाचकपद समभि व्याहारानुपपत्ते र्धात्वर्थ मात्र प्रतीतावपि कारकान्वयार्थं कार्येरोदनस्य पाकइत्यादावपि जायते क्रियत इति वा क्रियापदाध्याहारेण वाक्यपूरणं द्रष्टव्यम् । युक्तश्चैतत्, धात्वर्थस्यापि स्वजनकीभूत व्यापाराक्षेपकत्व सम्बन्धात् । अतः कृदन्तस्थले कृतिप्राधान्याभावात् प्रकाश्यत्वव तिङन्तस्थलेपि भाव प्राधान्याभावे प्रकाश्यत्वापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, भावप्राधान्यबोधक स्मृतिविरोधापत्ते रुक्तत्वात् ।

क्रियाहमन्मते निपातोपसर्गं प्रातिपदिकातिरिक्त शब्दगम्योय स्सुप्युपात्तलिंगसंख्यातिरिक्तोर्थः तत्प्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नमति लिंगान्यविभावमातिशप्यतासम्बन्धेन पदजन्योपस्थितिः कारणमिति एकयैव व्युत्पत्त्या बहूनां संग्रहाल्लाघवं । अन्यथाहि तत्ताकारकादिनो धात्वर्थे तस्यच कालादीनांच भावनायां तस्याश्चसंख्यायाञ्च प्रथमांत इत्यनेकव्युत्पत्तिकल्पनागौरवम् ।

अत्रच कार्यतावच्छेदके निपातोपसर्गाणां समभिव्याहृतार्थान्वयं विना स्वार्थाबोधकत्वा दाद्यं विशेषणम् ।

अतएव तेषु क्रियासमभिव्याहारेसति तयैवान्वयः, यथानिर्वेधेषु प्रश्नः, अन्यसमभिव्याहारे त्वन्येनापि । प्रातिपदिकार्थस्यापि घटपटावादे स्सुपर्थं प्रायेणान्वयात् द्वितीयम् ।

यत्तु दधीत्यादौ सुब्लोप स्तत्र प्रातिपदिकान्वयस्यैव दधिकर्मत्वादे र्व्युत्पत्त्यन्तरेणैव भावनान्वयेपि नक्षतिः । अत्रचाग्नेयोष्टाकपाल इत्यादौ तद्धितोपात्तस्य देवतात्वरूपस्य कारकस्य तद्धितोपात्तद्रव्यान्वयंविनापि क्रियान्वयिनः प्रातिपदिकार्थत्वेपि व्युत्पत्त्यन्तरेण तदङ्गीकारा न्नोक्तव्युत्पत्तिभङ्गः । अतएव कारकत्वातिरिक्तसम्बन्धेन यत्र तद्धितसमासादिवृत्ति यथा औपगवः राजपुरुषइत्यादौ तत्र क्रियान्वयाभावेपि पुरुषादावन्वयोमानिष्टः ।

यत्तु कारकत्वसम्बन्धेन वृत्तिः यथा आग्नेयइत्यादौ तत्र प्राथमिकक्रियान्वयं विना कारकत्वायोगात् वृत्तेश्च पाष्ठिकसम्बन्धेनापि निर्वाहोपपत्तेः आग्नेयाष्टाकपालसम्बन्धोपि तु भावनासम्बन्धद्वारक एवासौ । विचारयिष्यते चैतत्पौर्णमास्यधिकरणे वाक्यभेदोपपादनार्थं । सुबुपात्तलिङ्गसङ्ख्ययो स्तु स्वार्थकरणत्वाद्यन्वयेपि उक्तविधशब्दगम्यत्वा तन्निवृत्त्यर्थं तृतीयम् । प्रथमान्तस्यकैव प्रातिपदिकार्थस्यापि प्रथमयोपस्थितस्यैवान्वयाङ्गीकारा न्नातिप्रसङ्गः ।

एवं षष्ठ्यादीनामपि कारकत्वातिरिक्तेनापि सम्बन्धेन निमित्तवद्भावनान्वयाङ्गीकारा दतिप्रसङ्गो निराकर्तव्यः ।

अर्थपदं च पदजन्योपस्थितिविशेष्यपरं । तेन यागादेः करणत्वान्वयं विनो भावनान्वयेपि न क्षतिः । करणत्वावच्छेदकेपि कारकाणां भावनापदोपस्थापितभावनान्वयापत्ते स्तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियानन्वयीति विशेषणम् । अत एवौदनं भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ क्त्वाप्रत्ययोपात्तभावनाया ओदनादे स्सम्बन्धेपि तस्याङ्गानन्वयित्वात् नोक्तव्युत्पत्तिविघातः । नचैव मेकस्मिन् वाक्ये भावनाद्वयसत्त्वात् कस्यां केषां कारकाणामन्वय इत्यत्रापि नियामकाभावः, योग्यताया आसत्ते स्तात्पर्यस्य च नियामकत्वात् । एवं गच्छतीत्यादौ प्रत्ययार्थस्यापि शबादिविकरणार्थभूतायामेव तस्यामन्वयः । तस्मादेकयैव व्युत्पत्त्या बहूनां सङ्ग्रहाल्लाघवम् । अस्तु वा प्रकारीभूत तत्तदर्थभेदेन व्युत्पत्तिभेदः । तथापि परिपूर्णं पद पदान्तरेणान्वेतीति न्यायेन प्रथमावगतयागादिव्युत्पत्तिवेलाया भावना

विशेष्यत्वस्य उपस्थितत्वेन तत्रैव विशेषणज्ञानरूपसामग्रीसत्त्वात् स्वर्गादिपदार्थान्तराणामपि प्रकारतयाऽन्वयव्युत्पत्तिकल्पना, न त्वन्यत्र, अन्यगतमुख्यविशेष्यतावस्यानुपस्थितत्वेन विशेषणज्ञानाभावात् । अत एवंविधबाधकादपि भावनायामेव साक्षात्परम्परया वा योग्यतानुसारेण सर्वेषामन्वयः । परम्परासम्बन्धस्थले तु पार्ष्ठिको धात्वर्थादिसम्बन्ध इति न कोऽपि दोषः । न च पार्ष्ठिकबोधस्यापि श्रुतशब्दजन्यत्वाद्व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनातादवस्थ्यम् , पार्ष्ठिकबोधस्य योग्यतासमस्तपदकल्पनया अनुमितपदजन्यत्वेन व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनानापत्तेः । निरुक्तपदाध्याहारे प्रतिश्रुतशब्दस्य कारणत्वन्तु तथापि सम्मतमेव । इतरथा अयं घटोऽस्ति जलमानय इत्यतो घटकरणकजलानयनमित्येवंविधार्थप्रतिपादकपदाध्याहारानापत्तेः । पदान्तरकल्पनाकृतन्तु गौरवं कार्यकारणभावकल्पनाभावात् फलमुखत्वाच्च न दोषमावहति । तथाप्याकांक्षायोग्यतातात्पर्यादिवशात् तत्तत्पदार्थ एव पार्ष्ठिकान्वयस्तत्तत्पदार्थस्येति नाव्यवस्थापि । स्पष्टश्चायमर्थो भावार्थाधिकरणादौ तत्र तत्र ।

नचैवं राजपुरुषोऽस्तीत्यत्र क्रियान्वयोत्तरं पार्ष्ठिकस्तात्पर्यादिसत्त्वे राजपुरुषयो स्स्वस्वामिभावादिरूपो भेदसम्बन्धोपि बुध्येतेति वाच्यम् , अनुभवानुरोधेन नामप्रयोज्य तदर्थप्रकारक तदर्थविशेष्यकान्वयबोधस्याभेदविषयत्वमिति नियमांगीकारात् । राजपुरुषयोः पार्ष्ठिकान्वयबोधस्याप्यस्मन्मते नामजन्यत्वाभावेपि स्वजन्यशाब्दबोधअनुमेयशाब्दजन्यत्वेन नामप्रयोज्यत्वमस्तीतिमुक्तम् तस्याभेदविषयत्वम् । वरञ्च नामार्थयो स्तदभेदान्वयव्युत्पत्तिकल्पनापेक्षया निरुक्तव्युत्पत्तिकल्पनं, प्रयोज्यत्वस्य जन्यत्वापेक्षया लघुत्वात् ।

राज्ञः पुरुषोऽस्तीत्यादौ तु षष्ठ्यर्थनामार्थयो रन्वयस्य पार्ष्ठिकत्वान्नाभेदविषयत्वप्रसङ्गः । अत एव तत्राभेदस्य बाधितत्वादेव षष्ठ्य

र्धो नाभेदसम्बन्धेन पुरुषेत्वेति, अपितु भेदसंसर्गेणैव । अभेदभ्रम दशायां पर तादृशवाक्यात् पाष्ठिकाभेदबोधवारणार्थं सुप्रयोज्य तदर्थ प्रकारक नामार्थविशेष्यकबोधस्य भेदसंसर्गविषयत्वम् , स्तोकं पचतीत्यादौ अभेदबोधार्थं च सुप्रयोज्य तदर्थप्रकारक धात्वर्थविशेष्यकबोधस्या भेदविषयत्वम् , दधि पश्यतीत्यादौ भेदसंसर्गबोधार्थं च शुद्धप्रातिपदिकप्रयोज्य तदर्थप्रकारक धात्वर्थविशेष्यकबोधस्य भेदविषयत्व, मित्याद्यनुभवानुसारेण वक्तव्यम् ।

नचैवंविधव्युत्पत्तिकल्पनापेक्षया भावे किमिति शाब्दबोधविषयत्व मेव परेषा मिव नाङ्गीक्रियत इति वाच्य संसर्गविशेषनियामक व्युत्पत्तीनां तुल्यत्वेपि तत्तद्विशेष्यतानिरूपितप्रकारतानियामकव्युत्पत्तीनां भेदाभावेन अस्मन्मतस्य लघुत्वात् ।

नच भवन्मतेपि पाष्ठिकान्वयप्रकारतानियमार्थं तत्कल्पनावश्यं भावः, इतरथा सोम प्रति यागस्यारुण्य प्रत्येकद्वायन्या वा प्रकारता परो रिति वाच्य, यस्य षष्ठोपात्यविहितपूर्वबोधे साक्षात्सम्बन्धेन विशेष्ये प्रकारता तस्य निराकाङ्क्षत्वादेव तदुत्तरबोधेष्व प्रत्य प्रकारत्वात् ।

अत एव यस्य षष्ठ्योपात्तविहितपूर्वबोधे परम्परासम्बन्धेन विशेष्ये प्रकारता तस्यैव परम्पराघटकसाधनत्वे तदुत्तरबोधेष्व प्रायि[पि]प्रकारत्व यागेन दायन्यादि हि स्वर्गस्यो प्रति द्वितीयबोधे साक्षादेव प्रकारत्वा च तृतीयबोधे सोमारुण्ये प्रति प्रकारता । अपितु सोमारुण्ययोरेव परम्परया भावना क्रय प्रति च प्रकारयो परम्पराघटकानुगत्वे याग मेवद्वायनी या प्रति प्रकारत्व, तयोश्च तद्बलादेव विशेष्यत्वम् । इत रथा सोमारुण्यादिगत परम्परासम्बन्धानिर्वाहात । अत एव यस्य प्रकारस्य विशेष्यान्वये यो वस्तुत परम्परासम्बन्धरूप तस्यैव तस्ये नाशगतैं तद्घटकपदार्थेन पाष्ठिकोन्वय शब्देनावगम्येत, नतु यौगिकसंयोगेन । अत एव राज पुरुषोस्तीत्यत्र प्रातिपदिकार्थ

भूतस्य राज्ञ षष्ठ्यर्थे निरूपकत्वासंसर्गेण प्रकारतया वृत्तस्य नान्वयो ग्यतानिश्चयाभावदशायां पुरुषेणाभेदान्वय पाठिव, निरूपकता संसर्गस्याभेदाघटितत्वात् । अत एवारुण्यकरणत्वस्य द्रव्यपरिच्छेद द्वारेव नय प्रति प्रकारत्वात् तस्यैवैकहायन्यां प्रति पार्ष्ठिकोन्वय,

तार्थबोध परमनुमानादिना, नतु तदर्थे तद्वाचकशब्दादनुमानम् । यदित्थ न प्रकारतानियामकव्युत्पत्तिः संसर्गनियामकव्युत्पत्त्या भेदेनैवरूपेण, अपितु सुपयप्रकारक भेदसंसर्गक शाब्दतावच्छिन्नप्रति विशेष्यता सम्बन्धेन धातुपदजन्योपस्थिति कारणमित्येवमाश्रित्येण एकपदेरण्या दर्शयेत, तथापि धात्वर्थस्यभावनायां कालस्य विधेय पृथक्कार्यकारण भावकल्पना दस्मन्मतएव लाघवमिति । तदपवेचपरैरपि फलतस्तु स्वसिद्ध श्रुतशाब्दबोधे वृत्ते पश्चातविर्याहार्य मर्थान्तरविषयमनुमान यथा तिङर्थेषु सामान्यसाधन च विशेषणीभूत इष्टे प्रथमान्तपदोपस्थाप्य स्वर्गकामविशेषणीभूत स्वर्गाभेदस्य । नहि नैयायिकमते स्वर्गसाध नाय छिदय, अपितु विशिष्ट सामान्यसाधनत्वमेव, नवास्य कामशब्दविशेषण स्वर्गपदमिष्टाभेद प्रतिपादयितुमलम् । अतश्च इष्टसाधनीभूतयागा कृतवत्कृतिमान् स्वर्गकामइति शाब्दबोधे वृत्ते पश्चादय स्वर्गाभिन्नेष्ट साधन यागइतिरयनुमानमित्य ममापि श्रुतशाब्दबोध व्युत्पत्तितो वृत्ते पश्चादय यथानुभव पार्ष्ठिकोबाधो श्रुमितशाब्दो दनुमानाद्वा इति न कश्चिद्विरोध ।

तस्मिन्न सचयारयाणां भावनायामन्वयात् तस्या मुख्यविशेष्य त्वमिति ।

नचैव द्वितीयान्तस्यापि भावनायामेवान्वयात् धातोरसंघर्गेकत्वा धर्मवाय व्यवस्थानापत्तिः, यद्वारवपस्य पाठ्यायय पमत आत्मा

श्च तद्भावोऽस्तकर्मकत्वांगीकारात् । पार्ष्ठिकान्वयलभ्य धात्वर्थ कर्मत्वमादायैव चोदनादौ द्वितीयोत्पत्तिः, नतु भावनाकर्मत्वमादाय । अन्यथा स्वास्यचंक्रमर्यतेत्यपि प्रयोगापत्तेः । पार्ष्ठिकान्वयलभ्य सकर्मकत्वादिव्यवहारवदेव स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणानामपि भावनारूपक्रिया सम्बन्धोत्तरकाललभ्यो धात्वर्थेनाभेदान्वयो द्रष्टव्यः ।

तस्मात्सिद्धा धात्वर्थातिरेकिणी प्रत्ययवाच्या मुख्यविशेष्या प्रयत्नरूपा भावनेति ।

तत्रच पूर्वोक्तन्यायेन कर्माकांक्षया द्विविधसमभिव्याहाराच्च तस्यां स्वर्गकामाधिकरणन्यायेनेप्सित जन्य स्वर्गादिभाव्यत्वेनान्वेति, भावार्थाधिकरणन्यायेनचयागादिः करणत्वेन । नच तस्य यत्नरूपभावना जन्यत्वात्कथं तस्यामेव करणत्वमिति वाच्यं, भावनाफलजनकत्वेन पारिभाषिकस्यैव भावनाकरणत्वस्यांगीकारात् । तस्याश्च स्वजन्य करणेन फले जन्यमाने तुपादकापेक्षायां प्रकरणाधिकरणन्यायेन प्रयाजादौ तिकर्तव्यतात्वेनान्वयोपत्ते । अतएव निर्व्यापारस्य द्रव्यस्या नुग्राहकत्वायोगात् व्यापारानाविष्ट द्रव्यमपि नेतिकर्तव्यतात्वेन ज्ञायते, व्यापारसम्बन्धोत्तरन्तु तस्येतिकर्तव्यतात्वेन बोध इत्यपि तत्र तत्र वक्ष्यं भविष्यति ।

पार्थसारथिमतेतु व्यापारसामान्यस्यैव भावनात्वात् प्रयाजादीनांच तद्विशेषाणां व्यापारविशेषाकांक्षारूपेतिकर्तव्यताकांक्षया तत्त्वेनान्वयो नार्थतुग्राहकत्वेन । अतएव व्यापारानाविष्टस्य द्रव्यस्य तद्विशेषत्वा योगात्तत्त्वेन ग्रहणमिति विशेषोपि प्रकरणाधिकरणे निरूपयिष्यते । नचैव भावनायां साध्यसाधनेति कर्तव्यतान्वयेपि समानप्रत्ययोपादानमुख्या शुद्धायामेव तस्यां विध्यन्वयात्तदुत्तरकालीनस्य तदंशत्रयस्य विधिसंस्पर्शाभावेन महेकत्ववद्विधेयतापत्तिः; अंशत्रयान्वयोत्तर तद्विशिष्टायां भावनायां विधिसम्बन्धाभ्युपगमेन पदार्थवत्तानोपपत्तेः, प्रथा

निर्धारणाय विध्यन्वयाभ्युपगमे तु परिपूर्णं पदं पदान्तरेणान्वेतीति न्यायभंगापत्तिरिति वाच्यम् । शुद्धस्य यत्नस्य विधिविषयत्वानुपपत्ते । सामान्यतो यत्किंचिदाक्षिप्ताश्रयोपेतभावनाया विधिसम्बन्धाभ्युपगमेनच पर्यवसानोपपत्ते । पश्चान्निर्धारणापेक्षायां तत्तत्पदैर्विशेषनिर्धारणोपपत्ते ।

तस्मात्सिद्धांशत्रयान्विता प्रत्ययवाच्याभावना । अतश्च तस्य धात्वर्थस्यैव करणत्वं शीघ्र ममितमिति पार्ष्टिकफलसम्बन्धवेळायां तस्यैवान्वयो न तु द्रव्यादेरितिसिद्धं । अतश्च फलसम्बन्धनिर्वाहार्थं कल्प्यमान मपूर्वमपि सतत्त्वमित्यपिसिद्धम् ।

द्रव्यत्यागाद्धुतवहमुखे क्षेपणाच्चातिश (का) स्ता
निष्प्रत्यूह विधिपरिचिता भावनेय चकास्ति ।
यस्या स्संगादतिशयफलप्राप्ति यागादिजात
तामद्याहं मुररिपुपदद्वन्द्वपद्मेऽर्पयामि ॥

॥ इति भावार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥
(अपूर्वस्य ख्यातप्रतिपाद्यताधिकरणम् ।)

॥ अथ अपूर्वाधिकरणम् ॥

॥ १ ॥ सू – चोदनापुनरारम्भ ॥ २ - १ - ६ ॥

एवं तावदपूर्वं सिद्धं गृही(त्)त्वा तज्जनकं विचारितं । तत्सद्भाव एव त्वधुना विचार्यते – किमस्त्यपूर्वं उतनेति । अत्रचापूर्वसद्भावस्यापूर्वनैयोपयोगित्वा त्स्याद्ध्यायसंगती पूर्ववदेवा । आक्षेपिकीत्वनन्तरा।

तत्र प्रमाणाभावान्नापूर्वमस्ति । तथाहि, नतावदत्र प्रत्यक्षादिकं प्रवर्तते, याग स्वर्गसाध्यसाधनभावस्य पूर्वमपि तस्याप्रवृत्तेः । नापिशब्द, तदनुपलम्भात् । नच श्रुतयागस्वर्गसाध्यसाधनभावान्यथानुपपत्तिरेव तत्कल्पिका, नह्यन्यथाक्षणिकयागस्य कालान्तरभावि स्वर्गसाधनत्व मुपपद्यते, अत प्रमाणान्तराभावेपि श्रुतार्थापत्तिरेवापूर्वसद्भावे प्रमाण

मितिवाच्यम् , साध्यसाधनभावस्यान्यथानुपपत्तावपि अपूर्वस्य तदुप पादकाभावात कल्पनानुपपत्ते. । नह्यपूर्वेऽकल्पिते तेनैव स्वर्गजनना दपूर्वोत्पत्ति प्रति अन्यथासिद्धस्य यागस्य स्वर्गजनकता सम्भवति । नच अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वा दवान्तरव्यापारत्वाद्वा ज्वालादिभिरिवनतेन यागस्यान्यथासिद्धिः, शक्तिव्यापारयो श्शक्तिमद्व्यापारवन्निष्टत्वनियमेन शक्तिमति व्यापारवतिच यागे नष्टे शक्तिव्यापारयोरवस्थानानुपपत्ते. ।

नच अपूर्वस्य फलवत्कल्पस्य यागनिष्ठत्वासम्भवेपि यागाश्रय भूतात्मनिष्ठत्वकल्पनेनापि शक्तिव्यापारत्वोपपत्तिरितिवाच्यम् , गुरुभूता पूर्वकल्पना विनापि यागस्वर्गसाध्यसाधनभावस्योपपन्नतरत्वेनैतादृश कल्पनायां प्रमाणाभावात ।

तथाहि – यद्यपि तावत्र क्षणिको याग स्साक्षादेव कालान्तरभावि स्वर्गजननाय नाल । तथापि स्वजन्य स्व-सद्वारा समर्थएव । तस्यहि यागजन्याव सद्भावयोः क्लृप्तत्वात येन च फलजनकत्वमात्र कल्प्यामितिवधान्तरव्यापारत्व सुलभम् । अपूर्वस्यतु सद्भावस्यापिच यागजन्यत्व स्वर्गजनकत्व चेत्यनेकपदार्थकल्पनान्न तत्सुलभम् । यागस्यविनाशित्वेन प्रतिबन्धानोत्तरकालमेव न्व द्वारकल्प नेन विनाशस्य उपस्थितत्वाच्च ।

नन्वेव स्वध्वंसस्यैव व्यापारत्वे तस्य नित्यत्वेन कीर्तनप्राय श्चित्तादिना नाशानुपपत्ते " धर्मः क्षरति कीर्तनात " ' प्रायश्चित्तैः नश्यन्ति पापानि सुमहान्त्यपी ' त्यादिशास्त्रविरोध, नह्यनयोः ज्योतिष्टोमध्वंसध्वंसस्यानाशकत्वसम्भव., तयोरानुत्पन्नविनाशि त्वेन नाशकारणानपेक्षत्वात । नापि तज्जन्यसुखदुःखनाशकत्व, तयोरनुत्पन्नत्वेन नाशायोग्यत्वात् । अत' कीर्तनप्रायश्चित्तादिनाश्यं यागा दिजन्यमपूर्वमावश्यकमितिचेत् ? क्लृप्तध्वंसस्यैव व्यापारत्वे ऽवधारिते कीर्तनादीनां फलोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वस्यैव स्वजन्यध्वंसद्वारा साक्षादे यथा कल्पनात ।

अतएव यागध्वंसस्य नित्यत्वेन स्वर्गोत्पत्त्यनन्तरमपि स्वर्गा न्तरोत्पत्ति प्रसंग इत्यप्यपास्तम् , स्वर्गध्वंसस्यापि तत्प्रतिबन्धकत्व कल्पनात् । नच कीर्तनादिध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने प्रयोगान्तर जन्यस्यापि फलस्य प्रतिबन्धापत्तिः, तद्यागव्यक्तिकीर्तनजन्यध्वंसस्य तद्यागव्यक्तिजन्यफलप्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । नचैवं गौरवापत्तिः, तस्य फलमुखत्वात् ; अपूर्वपक्षेपि समानत्वाच्च ।

अथवा न कीर्तन ध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, गौरवात्, अपितु कीर्तनात्यन्ताभाव विशिष्टज्योतिष्टोमव्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पना । कीर्तनस्थले यागध्वंसमात्रात् फलसिद्धिः । अत्र च तद्व्यक्तित्वान्त र्भावः विवक्षणीयम् , अन्यथा एकव्यक्तिकीर्तने व्यक्त्यन्तरेऽपि फलानिष्पत्ति प्रसंगात् । नच कीर्तनवाक्ये कीर्तनमात्रश्रवणात् ज्योतिष्टोमवाक्ये च तन्मा त्रश्रवणात् उक्तविधकारणतावच्छेदकबोधकाभावः, तस्य वाक्यैक वाक्यतो त्तर मनुमानविधया बोधोपपत्तेः । नहि ज्योतिष्टोमादिवाक्येपि ज्योतिष्टो- मत्वादि रूपस्य कारणतावच्छेदकस्य वाक्येनबोधः, कार्यतावच्छे- दकबोधविना कारणतावच्छेदक बोधानुपपत्तेः । नह्यत्र स्वर्गत्वं कार्यताव च्छेदकं, अपितु विजातीयस्वर्गत्वम् । नच वैजात्यस्यवाचकंपदमत्रास्ति । स्वर्गपदेनैवतल्लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतो वाक्येन सामानाधिकर- ण्येनैव जन्यजनकभावेबोधिते पश्चादेवानुमानविधया विजातीयस्वर्ग- त्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेकल्पिते पश्चादेव ज्योतिष्टोमत्वादेरिवोक्तवि- धस्यापि कारणतावच्छेदकस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । अतो युक्तं ध्वंसस्यैव व्यापारत्वं नत्व क्लृप्तस्यापूर्वस्य । एतेन "तृप्तएवैन मिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति " इत्यर्थवादोपात्तस्य देवताप्रसादस्यैव रात्रिसत्रन्यायेन द्वारत्वोपपत्ते र्नानुपस्थितापूर्वकल्पनं युक्तमिति वेदान्ति मतमपि प्रत्युक्तम् , यतोऽनुपस्थितस्य ध्वंसद्वारकत्वेनैव नैराकांक्ष्ये रात्रि सत्रन्यायानवतारात् । देवताप्रसादस्यापीच्छाविशेषरूपस्य क्षणिकत्वेन

व्यापारान्तरापेक्षणाच्च । तस्य ध्वंसद्वारकत्वांगीकारे च तस्यान्तर्गडुकत्वापत्तेः वरं यागध्वंसस्यैव व्यापारत्वकल्पनम् ।

नच ध्वंसस्य फलकारणत्वे यागस्य कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकत्वापत्तिः ? यस्मिन्नभावे संसर्गाभावत्वेन कारणता तादृशाभाव प्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वांगीकारात् । प्रकृते तु ध्वंसत्वेन कारणता, नतु संसर्गाभावत्वेनेत्यदोषः ।

नच ध्वंसस्याभाव रूपत्वात् कथं फलजनकत्वं, अभावस्य क्वापि कारणत्वादर्शनादिति वाच्यम्ः अभावस्यापि कारणत्वांगीकारे बाधकाभावात् । अतएवानुपलब्धे रभावरूपाया एव घटाद्यभाव ग्राहकत्वमंगीकृतम् । एवं सन्ध्यावन्दनाद्यभावस्य च प्रत्यवायजनकत्वम् ।

यत्तु वार्तिके " नैवाभावस्य क्वचिदपि कारणत्वं दृष्टं, यदितु सन्ध्यावन्दनादौ क्वचिदुद्भाव्येत ततो निमेषादिरूपस्य तत्काळक्रियमाणस्य भावस्यैव कारणत्वकल्पना दप्रयोजक " मित्युक्तम्, यच्च न्यायसुधाकृता " अभावस्य कारणत्वेपि भावसहकृतस्यैव तस्य कारणता – नशुद्धस्य- क्वचिदपि तथा अदर्शनात्, सन्ध्यावन्दनाकरणस्यापि च विध्यवज्ञारूपभावान्तरसहकृतस्यैव प्रत्यवायजनकत्वादि " त्युक्तं, तदतिशयार्थ, शुद्धस्याभावस्यापि कारणत्वांगीकारे बाधकाभावात् । अतो भावस्यापि कारणत्वांगीकारायुक्तं ध्वंसस्यापि द्वारत्वम् ।

यत्तु- वार्तिके यागध्वंसविशिष्टादात्मनएव फलोत्पत्त्युपपत्तेर्नो पूर्वकल्पनायुक्तेति पक्षान्तरमुपन्यस्तं, तदात्मनोनित्यत्वेन अवान्तरव्यापारावा योगा द्विशिष्टस्य व्यापारत्वांगीकारेपि वा लाघवेन ध्वंसस्यैव व्यापारत्वोपपत्ते रात्मनोपि व्यापारान्तः प्रवेशे गौरवादुपेक्षितं । सर्वथानास्त्यपूर्वमिति प्राप्ते-

अभिधीयते, फलन्तावत् प्रधानकालान्तरभावीति निर्विवादम्, नहि " यन्न दुःखेन " इत्यादि वाक्यशेषावगत निरतिशयसु

यद्दु.खरूपयो स्स्वर्गनरकयो रस्मिन् जन्मन्युपभोग- स्सम्भवति; विहितस्यापि वृष्टिपश्वादे स्सांगप्रधानजन्यस्य न प्रधानमात्रोत्तर मुत्पत्तिसम्भवः, अतः कालान्तरभाविफलोत्पत्ति र्न क्षणिकात् कर्मणो व्यापार मन्तरेण सम्भवतीति व्यापारापेक्षायां न तावद् ध्वंसस्य व्यापारत्वं सम्भवति, स एवहि व्यापारः कल्पनीयो य श्श्रुताविरोधी सदिह यथैव निरतिशयसुखरूपे स्वर्गाख्यफले श्रुते तस्येह जन्मन्यसम्भवेपि जन्मान्तरीयत्वमेव कल्प्यते नतु पुत्राद्यपेक्षया पेक्षिकं निरतिशयत्व मादाय सार्वभौमत्वादिकं गृह्यते- स्वर्गशब्दस्यौपचारिकत्वांगीकरणे कारणाभावात् , जन्मान्तरीयत्वकल्पनस्य च फलमुखत्वेनादोषत्वात् , तद्वदिहापि धर्मः क्षरति कीर्तनात् प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्त्यपि इति कीर्तनप्रायश्चित्तादीनां नाशकत्वश्रवणा न्नाशार्हं किञ्चिदवश्यं कल्पनीयम् ।

नच याग स्तद्ध्वंस स्तत्फलं वा सम्भवति, नच नाशशब्दस्य फलोत्पत्तिप्रतिबन्धे कारणीभूतावच्छेदक घटकीभूतात्यन्ताभावे वा लक्षणेति वाच्यम् , लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अत श्च वल्लक्षणाबद्वारकत्वकल्पनापेक्षया ऽपूर्वकल्पनस्य गुरुभूतत्वेपि तस्य फलमुखत्वा दवश्यं प्रायश्चित्तादिनाश्य मपूर्व मेव कल्प्य। तेन यथैव निषादस्थपतिपदे लक्षणापादकसमासानंगीकरणेन श्रौतकर्मधारयमेव अंगीकृत्य पक्षा द्राप्यमानं विद्या सद्भावाक्षेपकत्वं फलमुखत्या दंगीकृतं, तथैव नाशपदस्य श्रौतार्थाक्षिप्तपापापूर्वं मंगीकर्तव्यमेव ।

किञ्च कीर्तनादेः फलप्रतिबन्धकत्वांगीकारे तावद् प्रतिबध्यतावच्छेदकस्य तद्व्यक्तित्वस्या प्रसिद्धत्वादेवानुपपत्तेः विजातीयस्वर्गत्वादिना प्रतिबध्यतांगीकारे च प्रयोगान्तरेपि फलानापत्तिप्रसंगः । कीर्तनात्यन्ताभावविशिष्ट ज्योतिष्टोमव्यक्तित्वेन कारणतांगीकारे गौरवं, अनेककार्यकारणभावकल्पनापत्ति श्च । अस्मन्मते

सत्यपि तत्कीर्तनत्वेन तद्व्यक्तिजन्या पूर्वनाशत्वेन कार्यकारण भावानेकत्वे कारणतावच्छेदके गौरवाभावात् धर्मः क्षरति कीर्तना दिति शास्त्रोक्तित्वेन प्रामाणिकत्वा च न दोष ।

किंच ध्वंसस्य प्रधानव्यापारत्वे तुल्यन्यायतया द्रंगेष्वपि स एव व्यापारोंगीकर्तव्यः,ततश्च तस्य नित्यत्वा द्विकृतिप्रयोगवेळायामपि सत्वा द्विकृतीनां पशुपुरोडाशप्रभृतिकत्वोपपत्ते प्रयोग[गा]भेदेपि तज्जन्यस्यो पकारस्य एकत्वा न पृथगंगानि कर्तव्यानि स्युः । तथाच विकृतौ प्रयाजे कृष्णल जुहोतीति दर्शनानुपपत्तिः । अस्मन्मते त्वंगा पूर्वाणा प्रधाना पूर्वोत्पत्त्यनन्तर नाशा द्विकृत्य पूर्वसिद्ध्यर्थ पुन रंगकरणोपपत्तिः । अपि च अस्मिन् पक्षे अंगाना मुप-योग ? न तावत्प्रधाने, तस्य प्रयाजाद्यजन्यत्वात् । नापि त-द्ध्वंसे, तस्य तानि विनापि जायमानत्वात् । नापि फले, प्रधानत्वापत्तेः । अतोवश्य मगप्रधानव्यवस्थासिद्ध्यर्थ मप्यपूर्व कल्पनीयम् । तथाहि-प्रधा नेनापूर्वे जननीये अंगानामपि सहकारित्वकल्पनात् प्रधानएववा योग्यता विशेषजनना दृति तेषामुपयोगः । तस्माद्वश्यं यागस्य स्वसातिरिक्तो व्यापारो वाच्यः । नच यागस्यैव तर्हि फल पावरस्थायित्व लाघवा दस्तु, किं व्यापारकल्पनयेति वाच्यम् , तृतीयादिक्षणे प्रत्यक्षतापत्तेः । तद्यागव्यक्तिप्रत्यक्षे तद्यागव्यक्ति द्वितीयक्षणस्य कारणत्वकल्पने चा नन्तकार्यकारणभाव कल्पनापत्ति । नचैतस्य फलसुखत्व, विषय प्रत्यक्षयोः कार्यकारणभावस्य लोकसिद्धत्वेन स्वर्गसाधनत्व ज्ञानान पेक्षत्वात् । कीर्तनापूर्वध्वंसयो नौश्यनाशकभावानेकत्व कल्पनात्तु धर्मं क्षरतीति शाब्दबोधोत्तरकालीनतया फलसुखेति विशेषः । अतोवश्य व्या पारोवाच्य । सोपिच न देवताप्रसादरूपः, तस्य देवतानिष्ठत्वेन फल व्यधिकरणस्य फलजनकत्वानुपपत्ते । देवताया श्चेतन्य विग्रहः प्रसादस्तस्य च स्थायित्वमित्यनेकार्थ कल्पनापत्तेश्च । विशिष्यचा य ।नवमे निराकरिष्यते । अतः परिशेषादपूर्वमेव कल्प्यम् । तच्च

यागेनापूर्वं कृत्वा स्वर्गं कुर्यादिति श्रुतार्थापत्तिकल्पितं वैदिकशब्दाग-म्यत्वादेव नाप्रामाणिकं। नचैवं श्रुत यागस्वर्गं साध्यसाधनभावव्याघातः, अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेन व्यापाररूपत्वेन वा कल्प्यमानतया वह्न्यादिव व्यापारभ्यांच ज्वालादिवच्छक्तिमत्तो व्यापारवतोवा साधनत्वा विघातात्।

नचैव शक्तिमति व्यापारवतिवा यागेनष्टे तन्निष्ठापूर्वस्यापि नाशाप त्तिः, अपूर्वस्य यागीयत्वेपि फलबलकल्प्यत्वेन यागनिष्ठत्वाकल्पनात्, यथैव ह्यनुभवव्यापारस्यापि संस्कारस्य नानुभवनिष्ठत्वं किन्तु फलब-लेन स्मृति समानाधिकरणत्वसिद्ध्यर्थं आत्मनिष्ठत्वमेव, तथापि अपूर्वस्यापि फलसामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थं फलबलेन फलभोक्तृनिष्ठत्व मेव कल्प्यतइति न विरोधः। अतएव गयाश्राद्धादौ यत्रापितुः पुत्रस्य च फलभोक्तृत्वं शास्त्रान्तरमामितं तत्रोभयनिष्ठा पूर्वद्वयकल्पनं। अपूर्व द्वयमपि च तत्र कीर्तननाश्यमेव। एवं दम्पत्योरुभयोरपि भोक्तृत्वादुभ-यनिष्ठमपूर्वद्वय, तथापि तत्र स्त्रियकीर्तनस्यैव तत्त स्त्रिष्ठापूर्वनाशकत्वम्।

यत्ते तरस्यैव रोगादिनिवृत्त्यर्थं दर्शपूर्णमासाद्यनुष्ठानं तत्र तत्पर्यात रस्य व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वे फलभोक्तृत्वाभावात् तन्निष्ठापूर्वान्तरकल्पन, अपितु भोक्तृनिष्ठमेव। अत एव तवैतरस्य सत्यपि कर्तृत्वे फलभोक्तृत्वाभा वात्र फलिसंस्कारावपनादयः। एव जातेष्ट्यादौ पुत्रस्यैव फलभोक्तृत्व,नतु पितुस्तत्रापूर्वं फलिसंस्कारोवा। याज्ञिकास्तु पितर्यपि फलिसंस्कारानुष्ठि च्छन्त्येव। नचैवं पुत्रस्य भोक्तृत्वस्तथा तत्र फलसंस्कारा अप्यपूर्ववदमु यागस्येरत्रितिवाच्यम्, वपनादीनां कर्तृनिष्ठ फलाधानयोग्यताजननार्थंवा त्पुत्रस्यकर्तृत्वाभावेन वपनादिप्राप्त्यभावात्। यपवद्दयादिवृद्धि आत्मने पदानुरोधेन पुरुषप्राधान्यावगते यंपनादेरवघातादिवत्संस्कारत्वावगमा द्वपनेन प्रधानफलाधारत्वयोग्यतासम्पादनद्वारा पुरुषं संस्कुर्यादित्यर्था वगतेः संस्कारस्यच भूतभाव्युपयोगापेक्षायां कर्तृत्वद्वारेण यागापूर्वसं बन्धावगते स्त्वपूर्वजनकयागकर्तारं यागजन्यफलाधारत्व योग्यतासम्पा

दनद्वारा वपनेन संस्कुर्यादित्यर्थः प्रतीयते । अतश्च पुत्रस्य कर्तृत्वा भावा दमाकृतकार्यकारिणि तस्मिन् न वपनादिधर्मप्राप्तिः । नच स्वं स्कार्यस्यापूर्वजन्यफलाश्रयत्वसंबन्धेनैवा पूर्वसम्बन्धोपपत्ते र्नावश्यं कर्तृ त्वेनैव सविवक्षणीयइतिवाच्यम् , वपेतदृत्यात्मनेपदेन वपनकर्तरि वप नजन्यफलोत्पत्त्यभिधाना द्वपनस्य चांगत्वेन प्रधानविधिविधेयस्य प्रधा नकर्तृत्वेन कर्तृनिरूपणा द्वपनवाक्ये कर्तृतासम्बन्धस्यैव शीघ्रोपस्थितिक त्वात् । विस्तरेणचायमर्थ स्तृतीये निरूपयिष्यते । तस्माज्जातेष्टिस्थ ळे फलसंस्काराभावेपि पुत्रनिष्ठमेवापूर्वं नपितृनिष्ठं । तस्मिंस्तु निमित्त फला दकरणएव दुःखजनकीभूतं प्रत्यवायरूप मपूर्वमिति विशेषः । तथैदं नष्टेपि प्रधाने फलबलेनात्मनिष्ठापूर्वकल्पनम् ।

एवमंगानामपि प्रधानगतफलजननयोग्यतासम्पादनफलकानामने केषां युगपद्योग्यतासंपादकत्वानुपपत्ते रवांतरव्यापाररूपापूर्वकल्पना प्रष्टे ष्वप्यंगेष्वात्मगतापूर्वसिद्धिः । तत्रच परंपरासंबन्धेन प्रधानगतयोग्यताया अपि स्वत्वात्फलसामानाधिकरण्यलाभः । तत्र स्वयं विशेषः-आराद्रुपका रकाणान्तावास्समिदादीनां प्रकरणाद्यवगतयागांगभावानामपि प्रधानयाग स्वरूपस्य तदजन्यायां तत्रोपयोगकल्पनानुपपत्तेः तज्जन्योत्पत्त्यपूर्वाणां च प्रधानाव्यवहितोत्पत्तिकानां प्रधानापूर्वोत्तरकालवर्तिभि रारादुप कारकै रुत्पत्त्यपूर्वाभावा त्तत्राप्यनुपयोगेपि तेष्वेव तज्जन्यापूर्वजननानुकूला योग्यता जन्यते ।

नच उत्तरांगानामेव परमापूर्वजननानुकूल योग्यता संपादकत्वमस्तु, पूर्वांगानांतूत्पत्त्यनुकूल योग्यताजनकत्वमेवास्त्विति वाच्यम् ; लाघवादारा दुपकारित्वायच्छेदेनैव परमापूर्वोपयोगित्वस्य कल्पनात् । नच-उत्पत्त्यपूर्वे ष्वनुपयोगेपि प्रधानापूर्वःपरमापूर्वं जननीयंगानामपि स्वस्वावांतरापूर्वद्वारा सहकारिकारणत्व मस्त्विति वाच्यम् ; तथासति फलेइव परमापूर्वेपि जनक त्वाविशेषेण प्रधानतुल्यतापत्तेः । अतो योग्यतासम्पादनमेवतैरुत्पत्त्यपूर्वेषु क्रियते। योग्यैश्चतैःपरमापूर्वजननमितिद्रष्टव्यम् । अतएव प्रधानापूर्वानेकांगे

क्रमेण सर्वेषु तेषु तै रेवापूर्वै योग्यतासम्पादनमिति द्रष्टव्य । अत आन्तिमप्रधानापूर्वनिष्ठयोग्यताजननानन्तर मेव तेषां नाशः । योग्यताचेय मुत्पत्त्यपूर्वाव्यवहिता पूर्वजननानुकूला । सच क्वचि द्रक्ष्यमाण रीत्या समुदायापूर्वं क्वचिच्च परमापूर्वमिति विशेष । अत एव प्रकृतौ समुदायापूर्वस्यैवाव्यवहितस्य सौर्यादावभावेपि परमापूर्वस्यैवा व्यवहितत्वा तदनुकूलैवयोग्यता । सुत्याकालीनाङ्गानाञ्च प्रकृताव्यवहितपरमापूर्वानुकूलयोग्यताजनकाना द्वादशाहे अव्यवहिततत्सुत्यासमुदायापूर्वानुकूलयोग्यताजनकत्वम् । युक्तचैतत् - करणस्या नुग्रहापेक्षारूपेति कर्तव्यताकाङ्क्षाया प्रकरणादिनावगताङ्गभावानां प्रयाजादीनां साक्षात्प्रधान तदपूर्वार्थत्वयो रसम्भवे तदव्यवहितापूर्वार्थत्वस्यैव कल्पनात् । अत श्चोत्पत्त्य पूर्वाव्यवहिता पूर्वजननानुकूल योग्यता सम्पादन मुत्पत्त्यपूर्व निष्ठ मारादुपकारकाणां व्यापारान्तरा पूर्वद्वारा फलमिति सिद्धम् ।

यत्तु "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेनयजेत" इत्यादौ बृहस्पतिसवादीनां वाजपेयेनेति तृतीयापाठेन बृहस्पतिसवव्यतिरिक्त सर्वाङ्गयुक्त वाजपेयानुष्ठानेन तज्जन्यपरमापूर्वं निष्पत्त्यनन्तर क्रियमाणानां न परमापूर्वे निष्पत्ताव पयुपयोगसम्भवः , अत परमापूर्वस्यैव बृहस्पतिसवाकरणे नाशकल्पना त्परमापूर्वस्थापकत्व - वैमृधस्य च पौर्णमासी समुदायापूर्वस्थापकत्वमिति मूलानुयायिन ।

वस्तुतस्तु बृहस्पतिसवापूर्वं वाजपेयपरमापूर्वावस्थान यावत् स्थापि नया? भाव प्रसङ्गसिद्धयापत्तेो वाजपेय प्रयोगान्तरे पुन बृहस्पतिसवकरणापत्ति । नान्य , बृहस्पति सवापूर्वनाशे वाजपेयापूर्वं व्यवस्थानानुपपत्ते । नच-बृहस्पतिसवापूर्वानुत्पत्तेरेव तन्नाशकत्वकल्पनाददोषइति वाच्यम्, प्रयाजाद्य पूर्वानुत्पत्तेरपि दर्शाद्यपूर्वोत्पत्ति प्रतिबन्धकत्व कल्पना पत्त्या तस्यापि स्थायित्वानापत्तो पशुपुरोडाशेपि प्रसङ्गसिद्ध्य नापत्ते ।

अथ - अपूर्वानुत्पत्तेरभूताया गुरुभूतायाश्च कारणताकल्पना त्प्रयाजाद्यपूर्वाणां प्रधानापूर्वनिष्पत्तिपर्यन्त स्थायित्व कल्प्यते । ततो

बृहस्पतिसवाकरणस्यापि नाशकारणत्वाकल्पना तस्यापकत्वसिद्धिः।
अतो वाजपेयपरमापूर्वस्य वाजपेयफलानुकूल योग्यतासम्पादनं बृहस्पति सवापूर्वेण क्रियतइति वेदितव्यम्। एवं परिधानीये कर्मण्यपि सादनादिपात्र प्रतिपत्त्यपूर्वस्यापि अव्यभिचरित क्रतुसम्बन्धोपस्थापिता सुष्मिकफलसाधन क्रतुजन्य परमापूर्वनिष्ठयोग्यतां फलानुकूलां प्रत्येव जनकत्वं बोध्यम्। नचा विशेषप्रवृत्त प्रतिपत्त्यनुरोधेन कार्यादि जन्यदृष्टे तस्यासुष्मिकत्वकल्पनाः आहिताग्निजनक पवमानेष्ट्यनुरोधेन प्रतिपत्तेरैहिकातिरिक्त क्रतुविषयत्वस्यावश्यकत्वे नैवंविधकल्पनस्या न्याय्यत्वात्। अत एव पवमानेष्टचनन्तरएवकरणे नदक्षिणहस्तादिनियमः। याज्ञिकास्तु सादनस्य दाहांगत्वमभिप्रेत्य तमनुतिष्ठन्ति। दाहस्यतु संस्कारेषु पाठा दामुष्मिकफलोपयोगिसंस्कारं प्रत्यपि जनकत्वा त्पवमानेष्टचनन्तरं करणेपि न विरोधः। आहिताग्नि शारीरप्रतिपत्तिस्तु आनुषंगीकीति तदभावेपि नक्षतिः। नचैव- दर्शापूर्णमासयोः फलजननानुकूल योग्यताया उत्तरांगैस्सम्पादनोपपत्ते स्समुदायापूर्व; परमापूर्वयोः कल्पनानुपपत्तिः, तत्र वा तत्कल्पने वाजपेयेपि परमापूर्वजन्या पूर्वान्तरस्वीकारापत्तिरिति वाच्यम्; अपूर्वान्तर स्वीकारेमानाभावात्। यथा च समुदायापूर्व परमापूर्वयोः कल्पनोपपत्ति स्तथोत्तरत्र निरूपयिष्यामः।

; तत्तिरद्भारादुपकारकाणा मुपयोगः। सन्निपत्योपकारकाणान्तु क्षुपाद्यवघातप्रोक्षणांगभावानां व्रीह्यादिस्वरूपे आनर्थक्य प्रसंगेन तण्डुलादिपरम्परया प्रधानपर्यन्तं गमनात्तत्राप्यानर्थक्यप्रसक्ते स्तत्तदपूर्वजननानुकूल तद्गत योग्यतासंपादनमेव फलमवसीयते। अत एव तत्त त्पुरोडाशपूर्व जननानुकूल तत्तत्प्रधानानुगत तत्त योग्यता सम्पादनपर्यन्तं प्रोक्षणादिजन्या वान्तरापूर्वस्यावस्थानम्।

नच-व्रीहिगत योग्यताजननमेव प्रोक्षणादेः फलमस्तु, किं प्रधानगत येतिवाच्यम्, व्रीहिगतादि योग्यता किं तण्डुलादि जनिकावास्याद

अपूर्वजनिकाया ? नाद्यः, तण्डुलाद्युत्पत्तो लोकसिद्धत्वेन मोक्षणाद्यजन्यत्वात्; अवघात जन्यत्वेपि तन्नियमाजन्यत्वस्य तुल्यत्वाच्च। नान्त्यः, व्रीहीणा मपूर्वाजनकत्वात्; परम्परासम्बन्धांगीकारेपि विवक्षितरीत्या प्रधानतदपूर्वजनकस्यैव अदृष्टोपाया पेक्षितत्वेन तत्रैव मोक्षणादीनां योग्यताजनकत्वस्य कल्पनीयत्वात्। अत उत्पत्त्यपूर्वजनकप्रधानगतयोग्यतासम्पादनफलकानां मोक्षणादीनां साक्षा दुत्पत्तफलजनकत्वायोगात् अवान्तरोपकारद्वारेण तदित्याशयेन तद्भावान्तरोपकारः क्वचिददृष्टरूपः, यथा मोक्षणादिषु। क्वचिद्दृष्टरूपः, यथा अवघातादिषु। यद्यपि दृष्टरूप स्तथापि नियमांशेऽदृष्टरूपोऽस्त्येवेति वक्ष्यते। उभयविधोपकार श्चायं व्रीह्यादिगत क्रियाजन्यातिशयशालित्वरूप कर्मत्वनिर्वाहाय व्रीह्यादि गतएवकल्प्यते। ननु यथाजादि वदात्मनिष्ठः। अतएव वपनादिजन्यस्या दृष्टस्यात्मगतत्वेपि संस्कार्यत्वा दात्मनः कर्मत्वमित्यतः। दृष्टरूपस्यतु वितुषीभावादेः व्रीह्यादिनिष्ठत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव। अवघातादिनियमादृष्टस्यापि यदर्था क्रिया तदर्थो नियम इति न्यायेन व्रीह्यर्थतावधारणा व्रीहिनिष्ठत्व मेव। नचैवं - व्रीह्यादिनाशे तन्नाशापत्तिः व्रीहिनाशेपि तदनष्टस्य व्रीह्यवयव निष्ठावकल्पनात्। अतः पुरोडाशवृत्तिप्रोक्षणादिजन्य मदृष्टं विषयतासम्बन्धेन पुरोडाशयागवृत्ति उत्पत्त्यपूर्वानुकूलां योग्यतामादधातीति सिद्धं।

ननु-उक्तन्यायेन अवघातनियमादृष्टस्यो पयोगसम्भवेपि दधिप्रोक्षा दिनियमादृष्टाना मु पयोगसम्भवः तद्धि यागे कृते नियमेनोत्पद्येत, अतश्च प्रथमक्षणे यागोत्पत्तिः, द्वितीयक्षणे अदृष्टं, तृतीयक्षणेच तेन योग्यता, तेन चतुर्थक्षणे यागस्यनष्टत्वात् नापूर्वोत्पादकत्व सम्भवदितिचेत्-नियमादृष्टंहि न नियमजन्यं, किन्त्ववघातजन्यमेव। वितुषीभावोद्देश्यता त्र्यधिकेति परं वक्ष्यते। अत श्च युदपन्यायात्या दध्यादिभि र्यागे जन्यमाने तस्मिन्नेव क्षणे तेरदृष्टमपि द्वितीयक्षणे तेन यागे योग्यता तृतीयक्षणेच योग्येन तेनोत्पत्त्यपूर्वं यागनाशश्चेति न किंचि दनुपपन्नम्।

अत एव तददृष्टस्य न दध्यादिनिष्ठता, तस्य यागसमानकाल एव प्रक्षिप्यमाणत्वेन तन्नाशे नाशापत्तेः। अपितु यागनिष्ठता आत्मनिष्ठता वा। येषांतु प्रधान समकालानां तदुत्तरभाविनां वा प्रक्षेपस्विष्टकृदादिभक्षाणां प्रतिपत्तित्वेन नोत्पत्त्यपूर्वोपत्त्युपयोगिप्रधानगत योग्यताजनकत्वसम्भव स्तेषामपि परमापूर्वजननानुकूलोत्पत्त्यपूर्वगतयोग्यताजनकत्वेन वा उत्पत्त्य पूर्वस्थापकत्वेन चोपयोगो द्रष्टव्यः। अत एव तन्नियमापूर्वं मध्यात्मगत मेव, नतु संस्कार्येऽपि द्रव्यगतं, तस्य प्रतिपत्तिनाश्यत्वेना पूर्वाधार त्वानुपपत्तेः। संस्कार्यत्वं च तत्र दृष्टरूपसंस्काराश्रयत्वादेवोपपन्न मिति न कश्चि द्विरोधः। तदेव मंगानां प्रकारभेदे सत्यपि सर्वेषां साक्षा त्परम्परया वा करणानुग्राहकत्वा दिति कर्तव्यतात्वोपपत्तिः।

तसिद्धं नष्टेपि व्यापारिणि फलबलेनाप्यान्तरकल्पनोपपत्ते रपूर्वव्या पारेणैव यागादीनां फलजनकत्वमिति। तत्र यत्र एकमेव प्रधानं पूर्वो त्तरांगविशिष्टं फलसाधनं तत्र प्रधानानन्तरक्षणे एक मपूर्वं मपरंच सर्वांगसमाप्त्युत्तरं परमापूर्वम्। एवं यत्र प्रधाना न्यनेकानि तत्रापि यावन्त्युत्पत्त्यपूर्वाणि एकं परमापूर्वं मित्युत्सर्गः। यत्रतु दर्शपूर्णमासादौ पौर्णमास्यां दर्शे च सांगत्रिकद्वयानुष्ठानम्, तत्रैकस्मिन् समुदाये उत्पत्त्यं पूर्वत्रयेण सर्वांगकरणात्ते रेकैकं समुदायापूर्वं जन्यते। तत श्च समुदायद्वयान्ते ताभ्या मेकं परमापूर्वमिति विशेषः। अत एवारादुपकारकांगाना मपि तत्तत्समुदायापूर्वं एवोपयोग कल्प ना त्समुदायद्वयेपि पुनः पुनरनुष्ठान मंगानां न विरुद्ध्यते। नच द्विरंगानुष्ठानस्य परमापूर्व एवोपयोगसम्भवा त्समुदायापूर्वकल्पने मानाभावः, " पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत " " अमावास्याया ममावास्यायां यजेत " इति वाक्यद्वयावगतकरणत्वयसाहित्यस्यैव मान त्वात्। यद्यपि चोत्पत्तिवाक्ये प्रत्येकमेव करणत्वा दत्रापि न त्रिक निष्ठ त्वासत्यपूर्वस्यैकं तत्र; तथापि करणताभयसाहित्यस्योपादेयगतस्यैक कार्यनिरूपितत्व मावश्यकं, अन्यथा चित्राशोर्यादावपि साहित्यव्यवहारा

नुपपत्ते, अत एव समुच्चितस्यैककार्यकारित्व मेव साहित्यपदार्थ । इद च न फलनिरूपितम्, करणषट्कसाहित्यस्यैव तदंगत्वात् । अत एव न परमापूर्वनिरूपितं । नाप्युत्पत्त्यपूर्वनिरूपितम्, तस्यैक करणजन्यत्वात् । अत स्तत्तद्वाक्ये करणत्रयसाहित्यस्यापि कार्यापेक्षा या समुदायापूर्वद्वयसिद्धि ।

अत एव साम्नाय्ये दधिपयसो रसम्प्रतिपन्न देवता कत्वेन सहानुष्ठाना देकमेवापूर्व मस्मिन्नप्यपास्तम्, तत्त दुपत्तिवाक्ये निरपेक्षकरणत्वस्य निरूपकापेक्षाया मप्यासम्भवेनैवा पूर्वद्वयसिद्धे । एव मग्निहोत्रचातुर्मास्यादिष्वपि साय प्रातरादि वाक्येषु करणत्वेन प्रयागविधाना त्समुदाया पूर्वसिद्धि ।

अग्निहोत्रेतु यद्यपि कर्मैकत्वे देवताभुग्सयाग्नुरोधेना भ्यासा दुत्प त्यपूर्वभेदावगमा त्कालभेदेन समुदायापूर्वभेदात्तदुत्तर परमापूर्वोत्पत्ति रिति द्रष्टव्यम् । सोमेतु यद्यप्यभ्यासा दुत्पत्त्यपूर्वभेदे समुदायापूर्वाभावा त्तदुत्तरमेव परमापूर्वोत्पत्ति । द्वादशाहादौतु प्रत्यह यागस्पगतकरणत्व बलेन तत्ताद्धुत्या पूर्वाण्यपि तत्तद्दयस्याभ्यासोत्पत्त्यपूर्वजन्यानि कल्प्यन्त इति ते देव परमापूर्वसिद्धि ।

ननु कल्प्यन्तां तत्र तत्रोत्पत्त्यपूर्वाणि करणत्वबलेन वा समुदाया पूर्वाणि, परमापूर्वेतु नैव किंचित्प्रमाण पश्याम । तथाहि यत्र तावदस्ति समुदायापूर्व तत्रारादुपकारकाणां तत्रैवोपयोगान्नातिरिक्ता पूर्वांतर कल्पनायां प्रमाणमस्ति । यत्रापि च न समुदायापूर्व तत्राप्युत्तरांगे ष्वुत्पत्त्यपूर्वेष्वेव फलजननानुकूल योग्यतासम्पादनोपपत्ते र्नातिरिक्तापूर्व कल्पन । यत्र नैवाराहुपकारकाणि उत्तरांगाणि सन्ति तत्र परमापूर्व कल्पनायां किं प्रमाण । यदि भागधेयस्यानुपपत्त्या परमापूर्वकल्प्ये त, ततो विकृतिषु परमापूर्वकल्पनाभावेन द्वारलोपा त्त्वांगानि माप्नुयु । अत किं परमापूर्वसद्भावे प्रमाणमितिचेन्न)- दर्शपूर्णमासादौ तावत्फल

वाक्ये साहित्यविशिष्टानां षण्णां यागकरणतानां फलनिरूपितत्वावगमात् तच्च व्यापारमन्तरेणानुपपत्तेः तदपेक्षायां परमापूर्वकल्पनोपपत्तेः । नहि तत्रोत्पत्त्यपूर्वं समुदायापूर्वयो र्व्यापारत्वं सम्भवति , तेषां षट्साहित्यावच्छिन्न जन्यत्वाभावात् । फलनिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्न जन्यस्यैव व्यापारत्वौचित्यात् । यद्यपि चात्र प्रतियागं करणताभेद स्तदवच्छेद कानि चाग्नेयादीनि भिन्नान्येव, तथापि सर्वासु करणतासु एका फलनिरूपकता, फलस्यैक्यात् ; तदवच्छेदकञ्च षट् साहित्यं । नच तदवच्छिन्नजन्यत्वमुत्पत्त्य पूर्वादीनां सम्भवति । अतस्तेषां व्यापारत्वायोगात् परमापूर्वसिद्धिः । नचैवं समुदायादिवाक्येष्वपि करणत्वश्रवणा त्तस्यच कार्यनिरूपितत्वा त्कार्यरूपापूर्वकल्पनवत् व्यापारापेक्षायां व्यापाररूपाणा मप्यपूर्वान्तराणां कल्पनापत्तिः ; अनेकापूर्वकल्पनाभिया समुदायादिवाक्येषु साधकतमत्वापरपर्यायानन्तरकार्योत्पादकत्वरूपस्यैव करणत्वस्य विवक्षितत्वात् । अनुशिष्टैव हि तादृशकरणतायां तृतीया पाणिनिनापि । फलवाक्येतु फलस्य कालान्तरभावित्वेन तादृशकरणत्वस्य बाधा द्व्यापारवदसाधारणकारणत्वरूपा करणता वाच्या । नचासौ व्यापार मन्तरेण सिद्ध्यतीत्युक्तविधया परमापूर्वसिद्धिः ।

एव मंगाना मपि परस्परव्यवहितानामिव प्रयोगविधिबलेन प्रधानोपकाररूपफलजनकत्वावगमा त्तस्यचा व्यवधानेनानुपपत्ते र्व्यापारापेक्षायां प्रधानतदुपकारकाणां साहित्यावच्छिन्नजन्यत्वेन व्यापारत्वायोगात्परमापूर्वस्थानापन्न मेक मपूर्वं व्यापारत्वेन कल्प्यते । पार्थसारथिस्त्वेतदनिच्छतः परमापूर्व मपि न सिद्ध्ये दिति ध्येयम् ।

यत्र त्वेकमेव प्रधानं पूर्वोत्तरांगविशिष्टं फलजनकत्वेन श्रूयते, तत्र फलस्य कालान्तरभावित्वेन व्यापारापेक्षायां कल्पितस्यापूर्वस्यापि सांगप्रधानोत्तरकालोत्पत्तिकत्वावगते र्युक्ता तत्रापि परमापूर्वसिद्धिः ।

न च तत्रावश्यकत्वेनोत्पत्त्यपूर्वेणैव फलसिद्ध्युपपत्तेरपूर्वान्तरकल्पने गौरवमिति वाच्यम्, सांगस्य फलजनकत्वश्रवणान्यथानुपपत्त्या कल्पितस्यापूर्वस्य सांगप्रधानानन्तरमेवोत्पत्तिसम्भवेन गौरवस्यापि प्रामाणिकत्वात् ।

न च मोत्तरकालिकेनापि गौरवप्रतिसन्धानेन पूर्वप्रमितस्यापि सांगप्रधानानन्तर्यस्य बाध एव किं न स्यादिति वाच्यम्, तथात्वे श्रुताया स्वांगफलकरणताया एव बाधापत्तेः ।

अस्तु वा तादृशस्थले उत्पत्त्यपूर्वादेव फलं, अंगानां च फलानुकूलयोग्यताजनकत्वम्; नचैवं-विकृतिषु परमापूर्वाभावादतिदेशानापत्तिः, प्रकृतावुत्पत्त्यपूर्वगताव्यवहितकार्यजननानुकूलयोग्यताजनकत्वस्यैवा तदुपकारकांगकार्यत्वेन विवक्षितत्वात् । तच्चोत्पत्त्यपूर्वव्यवहितकार्यिसमुदायापूर्वं क्वचित्परमापूर्वं क्वचित्फलमेवेति युक्तोऽतिदेशः । एतदाशयेनापि पक्षो वार्तिककृता "केचिदाहु" रित्यादिना । अत एव दर्शपूर्णमासादिष्वपि परमापूर्वं विनैव फलसिद्धेर्न तत्कल्पनमित्यपि सुवचम् । सर्वथा सिद्धमपूर्वम् ।

अस्य चाधिकरणस्य क्षेपसमाधानरूपत्वात् न स्वातन्त्र्येण प्रयोजनकल्पने यतितव्यम् । सूत्रन्तु आरभ्यत इत्यारम्भोऽपूर्वं, तत्पुनश्चोदनापदेन यागेन । यद्वा यागस्वर्गयोः साध्यसाधनभावस्य वाक्येन चोदनेति व्याख्येयम् ।

॥ इत्यपूर्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ अथ कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणम् ॥

॥ १ ॥ सू - तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ २-१-७॥

एवं तावत्सिद्धमपूर्वं, तच्च धात्वर्थादेवेत्यपि धात्वर्थस्यापूर्वजनकत्वेन द्रव्यादेस्तदर्थत्वमित्यपि च । इदानीं तदपवादः प्रस्तूयते । "व्रीहीनवहन्ति" "तण्डुलान्पिनष्टि" इत्यादाववघातपेषणादीनां स्वतन्त्रापूर्वार्थत्वं व्रीह्यादेस्तादर्थ्यं? उत तेषां वितुषीभावादिरूपप्रयोजनलाभाद्दृष्टार्थत्वम्, व्रीह्यादेस्तु अवघातादीन्प्रति प्राधान्यादेव तदर्थत्वम्? इति विचार्यते ।

सति च दृष्टार्थत्वे धात्वर्थभावनाभेदसत्त्वेऽप्यपूर्वभेदाभावात् अपूर्वभेदोपयोगिचिन्तनात्मकत्वेन पादाध्यायसंगत्यविघातः ।

तत्रावहन्तीत्यवघातभावनाया अन्योत्पादकत्वस्वभावत्वेन जन्यभाव्यापेक्षायां सत्यपि व्रीह्यादीनां द्वितीयया कर्मत्वावगमे तेषामवघाताजन्यत्वेन भाव्यत्वायोगान्न तावदवघातो व्रीह्यर्थः । नच स्वरूपेण व्रीहीणामजन्यत्वेपि वैतुष्यविशिष्टत्वेन भाव्यत्वोपपत्तिः, वितुषीभावजनकत्वेनावघातस्य लोकत एव प्राप्तत्वेन तदंशे विधिवैयर्थ्यात् । नच लोकतो विदलनादेरपि प्राप्तत्वेन तन्निवृत्तिफलकस्य नियमस्यैवायं विधिरस्त्विति वाच्यम्, तर्हि नियमेन वितुषीभावस्याजननात्तद्वैशिष्ट्यरूपेणापि व्रीहीणां नियमं प्रति भाव्यत्वानुपपत्तेः । नहि नियमं प्रति वितुषीभावविशिष्टत्वेन भाव्यतानुपपत्तावप्यदृष्टविशिष्टत्वेन भाव्यत्वोपपत्तिः, अशाब्दनियमादृष्टकल्पनापेक्षया शाब्दावघातादेव तत्कल्पनस्योचितत्वात् । नचास्तु तर्ह्यवघातादेव व्रीहिनिष्ठादृष्टकल्पनमिति न व्रीहीणामवघातार्थत्वसिद्धिः, अदृष्टे आत्मनिष्ठत्वेन प्रयाजादिजन्यादृष्टवदनपेक्षिताश्रये व्रीह्याश्रयत्वकल्पनापेक्षया अवघात एव द्रव्यापेक्षव्रीहिरूपद्रव्यविधिप्रतीतेः । अत एवापेक्षितविधिलाभाय प्रयाजशेषाभिघारण इव लक्षणया द्वितीया विभक्तिः करणत्वपरा अनीप्सितकर्मत्वपरा वा नीयमाना न दुष्यति । नच तथापि व्रीहिविधेस्तन्नियमविधेर्वा अवघातविधिपदे वानुपपत्तिस्तुल्येति वाच्यम्, अवघातजन्यादृष्टं प्रत्येव व्रीहिनियमविधेरुपयोगानुप

पत्तेः । यथा स्वयघातस्य व्रीहिसाध्यापूर्वं प्रत्युपयोगाङ्गीकारे व्रीहिसाध्यस्य यागजन्यापूर्वस्य यागभावनायामेव भाव्यत्वेनान्वया द्वावघातभावनायां भाव्यत्वेन तदन्वयइति अवघातजन्यैष्टितरूप भाव्याभावप्रसंगः । तस्माद्व्रीहि विशिष्टावघातएव प्रयाजादिवद दृष्टार्थो विधीयतइति प्रकृते- अभिधीयते ; यत्र दृष्टप्रयोजनं नसम्भवति तत्र पुनरा अदृष्टस्यापिकल्पना, आत्मनिष्ठस्यापि । यत्रतु दृष्टप्रयोजनसम्भवः यथा प्रकृते, न तत्र आत्मनिष्ठादृष्टकल्पना । अत एवोभयत्र क्रियां प्रति द्रव्यस्य यथा यथं गुणत्वं प्राधान्यंच, क्रियायाश्च द्रव्यम्प्रति प्राधान्यगुणत्वंच । अतो धात्वर्थरूपक्रिया प्रतिपादका न्याख्यातान्तानि पदानि यथा सम्भवं गुणप्रधानभावेन द्विविधानि विधेयानीति सूत्रार्थः ।

॥ ९ ॥ सू - यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि
द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ २ - १ - ८ ॥

नन्वेवमपि दृष्टप्रयोजनासम्भवेन प्रधानकर्मता, तथात्वासम्भवेन गुणकर्मत्व, मितार्थ्यस्य पूर्वपक्षयुक्तप्रयाजदृष्टान्तवैषम्य प्रदर्शनार्थत्वात्तेन सूत्रेण कर्मणो लक्षणमुच्यते । येषांहि यागीय द्रव्यदेवतादि संस्कारार्थत्वं तदंगता बोधकप्रमाणाभावेन नेष्यते तानि कर्माणि स्वतन्त्रामनिष्ठादृष्टजनकानि सन्ति द्रव्यादिप्रतिपादनभूतानि । द्रव्यादीनिच तत्र सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धसाध्यतयोपयुज्यते इतिन्यायेन सर्वोपायुस्यैवचा क्रियां प्रतिश्च गुणभूतं, यैस्तु द्रव्यचिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात । येषान्तु यागीयद्रव्यादि संस्कारार्थत्वं प्रमाणबलेन निर्णीतं तेषां दृष्टप्रयोजनासम्भवे व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादौ अदृष्टद्वारापि यद्द्रव्यसंस्कारार्थत्वं प्रोक्षणादे रभ्युपगम्यद्रव्यं प्रतिगुणकर्मत्व मुत्तराधिकरणे उपपादयिष्यते, तदा कोनामव्रीहीनवहन्तीत्यादौ पुरोडाशनिष्पत्त्यौपयिक वितुषीभावरूप द्रव्यप्रयोजनलाभसम्भवे अदृष्टकल्पनया प्रधानकर्मत्वमापादयितुं समर्थः । अतएव तत्र भावना

भाव्यमपि वितुषीभावविशिष्टत्वेन व्रीह्यादेव । चतुर्विधं हि सर्वप्रभाव्य मिष्यते । किंचिस्स्वतएवोत्पाद्यत्वेन । यथासंयवनेनपिण्डः । किंचिदा सिद्धिपयत्वेन । यथादोहनेनपयः । किंचिद्विकारविशिष्टत्वेन, यथाव घातेनव्रीहयः, तत्र वितुषीभावाख्यो विकारोजन्यते । किंचिच्च सं स्कारविशिष्टत्वेन । यथातएव प्रोक्षणेनादृष्टरूप संस्कारजननात् । अतश्च व्रीहीणां स्वरूपेणभाव्यत्वायोगेपि युक्ता वितुषीभावविशिष्टत्वेन भाव्यता । न च वितुषीभावसाधनत्वस्य लोकतएव प्राप्तत्वा द्विधि वैयर्थ्यं, लोकस्याव्यभिचारितान्वयव्यतिरेकग्रहणापेक्षत्वेन विलम्बितत्वा त्ततः पूर्वमेव विधिवाक्येन तद्विधानात् । तत्प्रयोजनं च विदलनादि व्यावृत्तिफलको नियमः । तस्यापि च प्रयोजनं दृष्टाभावाददृष्टं । तस्य चादृष्टस्य वितुषीभाव फलावघातोपजीवित्वनियमजन्यत्वान्न कृष्णलचरौ वैतुष्यासम्भवे नियमावघातप्रयोजकत्वं । यदितु शाब्दस्यानियमस्याद् ष्टजनकत्वानुपपत्तिरांशंक्येत, ततो विधेयादेव अदृष्टं कल्प्यते । तच्च वितुषीभावस्य मुख्यफलत्वे व्यानुषंगिकत्वेन कल्प्यते, नावनुष्ठापक त्व रूपमुख्योद्देश्यतया, गौरवापत्तेः । अतएव कृष्णलचरौ वैतुष्य भावनाद्दृष्टानुरोधेनावघातानुष्ठानं । उद्देश्यतावैजात्याच्च नोद्देश्यानेकत्व निमित्त[illegible] वाक्यभेदोपि । आर्थिकविध्यन्तर फलत्वाद्वान्ततः । अदृष्टस्यानुष्ठापकतापि चैतादृशी, यद्वैतुष्याभावे तस्यानुष्ठापनं नतु वैतुष्यसम्भवेपि, विदलनादे रप्यनुष्ठानापत्तेः । अतएव तद्व्या वृत्तिफलक नियमफलकत्वा न्नियमादृष्ट व्यवहारः ।

ननु नवमाधिकरणन्यायेन व्रीहिपदे अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां आवश्य कत्वादवघात विधे वितुषीभावस्वरूपेया नर्थक्येपि तज्जन्य प्रधानापूर्वस्या घ पातंविनानुपपत्ते स्तदुपस्त्यर्थत्वेनावघातविधिसार्थक्यात्कृतं नियमादृष्टेन,

नियमादृष्टकल्पने वा तेनैवानर्थक्य परिहारोपपत्तेः फलमपूर्वसाधनत्व लक्षणयेति चेन्न ;- अवघातं विना विदळनादिना वितुषीभावसत्वेन पूर्वानुपपत्तौ प्रमाणाभावात् । नचावघाताभावे तज्जन्यवितुषीभावाभावात् सामग्र्यभावः, अवघातविदळनजन्यवितुषीभावव्यक्त्योर्वै- जात्ये प्रमाणाभावेनावघाताभावेपि तज्जन्यवितुषीभावसत्वात् सामग्र्यभावासिद्धेः । नच कार्यकारणभावे व्यभिचारपरिहारार्थमेव वैजात्य कल्पना, अनेककार्यकारणभावादि कल्पनागौरवभिया द्वारैकशक्तिमत्वेन कारणतांगीकारात्। यत्तु व्रीहियवादिवाक्ये कारणताद्वयं प्रमाणसिद्धं तत्रैव परमार्थैयाद्दो वैजात्यकल्पनमिति तपःप्रयोधिकरणेवक्ष्यते, नात्र। अतश्च पूर्वसाधनत्वलक्षणाया मप्यवघातविधिवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वाद्यत्यमवघातेन वैतुष्यवददृष्टमपि व्रीहिनिष्ठमाधेयम् । अन्यथा अवघातस्या पूर्वसाधनत्वानुपपत्तेः । नचैवमपूर्वसाधनत्वलक्षणावैयर्थ्यं, नियमादृष्टस्यापि व्रीहिरूपे अनुपयोगित्वेन प्रधानापूर्वार्थत्वावश्यंभावात् । अतस्सिद्धा अवघातस्य नियमादृष्टजनकत्वेपि दृष्टवितुषीभावद्वारा व्रीह्यर्थता, योग्यतारूपलिंगात् । द्वितीयाश्रुते नियमविधिलाघवाच्च । एवं द्विविधविधि प्रकारांगीकरणा लाघवम् । इतरथा विविधविध्याश्रयणा एवंप्रप्रकारांगीकरणे गौरवंस्यात् । तस्मात्सावघातात्प्रयोजनीभूतादृष्टकल्पनं । अतश्चैतादृशस्थळे धात्वर्थभावनाभेदसत्वेपि नप्रयोजनीभूतापूर्वभेदः । प्रयोजनंपूर्वपक्षे प्रैष्यंगवश्चरुर्भववीत्येत द्वाक्यविहितेयामेयाग्नीयहविः प्रकृतिभूतव्रीह्यभावे स्थविदेशप्राप्तावघातांगत्वेन व्रीह्यस्थम्भाव्य एव । यथाविदेशप्राप्तप्रयाजाद्यंगत्वेनान्यं । नच प्रकृतौनिर्वापोत्तरकाळ मवघातानुष्ठाना दवघातस्य परमयुक्तव्रीह्युपजीवित्वावगतेः प्रैष्यगवचरौ तदभावे अवघातस्यानुष्ठानमेव स्या न्न तदनुरोधेन

व्रीहिसम्पादनमिति वाच्यम्; अवघातस्य वाजिन न्यायाविषयत्वेन परप्रयुक्तव्रीह्युपजीवित्वासिद्धेः ।

तथाहि, न तावद्वाजिनन्याय विषयत्वं, दध्यानयनस्य ह्यामिक्षार्थत्वं वाक्यीयं न वाजिनार्थत्वं। अत आमिक्षाप्रयुक्तदध्यानयनानुनिष्पन्नत्वा द्वाजिनस्य तद्ध्यानयनप्रयोजकतेति न्यायः । नचासौ प्रकृते सम्भवति, व्रीहीणां यागांगत्वस्ये वावघातांगत्वस्यापि वाक्यीयत्वाविशेषा द्वाजिनवदवघातस्या नुनिष्पन्नत्वाभावाच्च । नापि पदकर्मन्यायः, तत्रहि तेनाक्षमुपाञ्ज्यादिति तच्छब्दस्य सप्तमं पद मध्वर्यु रंजलिना गृह्णातीत्यत्र च पदशब्दस्य सापेक्षत्वायुक्तंपरप्रयुक्तक्रयांगभूतैकहायनीनयनोपजीवित्वं, प्रकृतेतु व्रीहिशब्दस्य प्रकृतानपेक्षत्वा न्न यागीयव्रीह्युपजीवितेति विशेषः। पुरोडाशकपाले नेतिवच्च प्रयोजकयुक्त्यभिधानाभावा न्नपुरोडाशकपाल न्यायः । व्रीहिशब्दस्य स्वसम्बन्धकत्वाभावा न्नोत्तरार्धन्यायोपि । निनयनन्यायस्तु प्रतिपत्तित्वाभावा देवानाशंक्यः । नच गुणस्य दोहनादेः परप्रयुक्ताश्रयोपजीवित्वेना श्रयाप्रयोजकत्वात् , अवघातस्यापि यागप्रयुक्तव्रीह्याश्रयत्वा त्तदप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्; प्रणयनादे र्हि गुणांगत्वे प्रमाणाभावेन गुणस्य तत्प्रयोजकत्वानुपपत्ते र्युक्ता तस्य परप्रयुक्तोपजीवकता, व्रीहीणांतु यागांगत्वस्येवाव घातांगत्वस्यापि वाक्यीयत्वाविशेषा द्विनिगमनाविरहेणैकस्येतर प्रयुक्तोपजीवकत्वानुपपत्तेः । नच निर्वापेण व्रीहीणां यागीयत्व निश्चयाद्यागप्रयुक्तत्वावगते र्विनिगमनसत्वेन तदुत्तरभाविनोवघातस्य तदुपजीवकत्वोपपत्तिः, एवपूर्वपक्षे निर्वापस्याप्या तदुपकारकत्वेनाव घाततुल्यत्वा त्तेन व्रीहीणां यागीयत्वनिश्चयानुपपत्तेः । नच निर्वा-

अत्र च सिद्धान्ते स्रुगादिनिष्ठाधेय शक्तिरूपातिशयसद्भावेपि तस्यात्मनिष्ठादृष्टपदवाच्यत्वाभावा दपूर्वाभावेन पूर्ववदेवापूर्वभेदोपयोगि चिन्तनात्मकाया स्त्यादाप्यापसंगति । प्रोक्षणादि संस्कारकर्मत्वे प्रति पुरोडाश मपूर्वकल्पना[स्यादभे] तद्भेदोपयोगित्वेन सा । अनन्तरातु पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतुभूत दृष्टोपकारकत्वमप्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षो स्थानाद्दृष्टव्या ।

तत्र - पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनैव स्रुगादे स्संमार्गाद्यजन्यापूर्व भाव्यत्वायोगा, दपयातवच्च दृष्टोपकारविशिष्टत्वेनापि तदसम्भवाद, स्रुगादिविशिष्टसंमार्गादिविधान मेव प्रयाजादिवत् स्वतन्त्रकर्मपक्षा- श्रभाव्यत्व युक्त माश्रयितुम् । नत्वायातवद्योग्यतारूपाङ्गात्संमार्गादे र्गुणकर्मत्वासम्भवेपि द्वितीयया स्रुगादीनां प्राधान्यावगमा दर्थात्संमार्गा दीना तद्गुणत्वावगते दृष्टोपकाराभावे च तद्बलेनैवादृष्टस्य द्रव्य निष्ठस्य कल्पनोपपत्तेर्न स्रुगादिविशिष्टसंमार्गादिविधानमिति वाच्य, द्विती याया प्राधान्यवाचित्वाभावेन गुणकर्मत्वासिद्धे । तथाहि-प्राधान्यवाचित्व किंप्रयोगानुसारादभ्युपगम्यते, अनुशासनानुरोधाद्वा? नाद्य , ' बलवजान् शिराण्डकान् कुरु " " सक्तून् जुहोति " त्यादौ करणत्व एव द्वितीयादर्शनेन तदसिद्धे । नह्यत्र बल्बजादीना कर्मत्व सम्भवति, करोते द्विधर्मत्वाभावेन शिराण्डकर्मावच्छेदे तस्मिन् बल्बजादीना धर्मत्वेना परस्य वक्तुमशक्यत्वात् । जुहोतेश्च देवतोद्देश्यक प्रक्षेप द्रव्य त्यागसमुदायवाचित्वेन सक्तूना समुदायधर्मत्वानुपपत्ते स्सक्तू नामनीप्सितत्वे नैकदेशकर्मत्वस्याप्यनुपपत्तेश्च । अतोत्र बल्बजादीना द्वितीयया करणत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । ततश्चान्वय व्यभिचाराद्द्वितीयाया करणत्व एव शक्ति र्नप्राधान्ये । तथा प्रयाजशेषेणेत्यादौ द्वितीयाभा वेपि प्राधान्यदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचारादपि तथात्व निश्चय । नचैव घट करोतीत्यादौ करण त्वासम्भवेपि द्वितीयादर्शनात्तत्रापि व्यभिचार तादवस्थ्यमिति वाच्यम् विषयतासम्बन्धेन घटादेर्ज्ञानप्रतिकरणत्वस्वीकृत

प्रत्यपि तदुपपत्तेः; अतो ऽ व्यभिचारात्करणत्व मेव द्वितीयार्थः, नतु प्राधान्यमिति प्रयोगानुसारेण निर्णीयते । अत एव प्रयोगविरुद्ध मनुशासनमपि ' कर्मणि द्वितीये ' त्यादिकं न प्राधान्यवाचित्वे प्रमाणम्। अतो न सम्मार्गादीनां द्वितीयया गुणकर्मत्वप्रतीतिः । नापि सप्रयोजनत्वमात्रेण, पुरोडाशकपालादीनां सप्रयोजनत्वेपि तुषोपवापसंस्कार्यता भावात् । अतो गुणकर्मत्वावेदकप्रमाणाभावा त्पूर्वाधिकरण पूर्वपक्ष न्यायेन स्रुगादिविशिष्टसम्मार्ग विधिरेवायम् । सूत्रन्तु- "धर्ममात्रे"- दृष्टोपकाराजनक सम्मार्गादिरूपे, ' प्रयाजादिव ' त्प्रधानकर्मत्वस्यात् , द्रव्यनिष्ठोपकारस्य तेना ' निवृत्ते ' रिति व्याख्येयम् ।

॥२॥ सू - तुल्यश्रुतित्वा द्वेतरैस्सधर्मस्स्यात् ॥ २-१-१० ॥

सत्यं दृष्टोपकारकत्वेन नास्यावघातत्तुल्यत्व, तथापि द्वितीयाश्रुति तुल्यत्वात् अवघातादिवद्गुणकर्मत्व सम्भवत्येव । तथाहि- द्वितीया प्राधान्याभिधायिनी व्रीहीणामिव स्रुगादीनामपि प्राधान्यप्रतिपादयन्त्य वघातस्येव सम्मार्गादीनामपि गुणत्वंगमयति, अतश्च दृष्टोपकारकत्वाभावेपि द्वितीयावगतगुणकर्मत्वनिर्वाहार्थं द्रव्यनिष्ठादृष्टोपकारकल्पनेपि नक्षतिः ।

॥३॥ सू - द्रव्योपदेश इतिचेत् ॥ २-१-११ ॥

यत्तु – द्वितीयायाः प्राधान्यवाचित्वे प्रमाणाभावा त्प्रयोगानुसारेण करणत्वावगतेः सक्तुवत्स्रुगादि द्रव्यस्यैव सम्मार्गादि प्रत्युपदेशो विधानमित्युक्तम, तत्रोच्यते-

॥४॥ सू - तदर्थत्वा ल्लोकवत्तस्य च [वि]शेषभूतत्वात् ॥२-१-१२॥

न करणत्ववाचिनी द्वितीया , प्रमाणाभावात् । अपितु 'कर्मणिद्वितीये' त्यनुशासना त्कर्मत्वपरा । नचतस्यनिर्मूलत्वं, घटंकरोतीत्यादि प्रयोगस्यैव मूलत्वात । नचात्रसत्यपि घटस्य विषयता सम्बन्धेन कृति

स्वात्मप्रयोजकत्वेन तेषां तत्क्रियाजनकत्वाद्यनपायात् तत्तदवान्तरविधौ तत्त त्क्रियासाधकत्वेन रूपेणोद्देश्यतामापन्नद्रव्यादीनां गुणीभूय तत्तत्क्रियासु विनियोगकल्पनम्। एवमुक्तान्युपपत्ति ज्योतिष्टोमाद्यपूर्वं ज्योतिष्टोमे ऽवान्तरापूर्वोत्पत्त्या द्रव्यविधयोपकारकत्वस्य च लौकिकप्रमाणागम्यत्वात् प्रकरण संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनम्। अतश्च द्वितीया एवमुत्तमकरणार्थैव ।

ननु एवमुक्तौ विनियोगकल्पनायोगेऽपि न द्वितीयायाः करणलक्षणार्था, आनुशिष्टलक्षणायां गौरवात्, किं त्वनीप्सितकर्मत्वार्थैव। अतश्च एवमुक्तौ कर्मत्वेनैवान्वय, प्रयत्नविधानार्थं प्रथमप्रयाजन्यायी, तथा सति परैरर्थविधेः पूर्वपक्षन्यायेन एवमुक्तानां विवक्षापत्तेः, तथापि भावनाया ज्योतिष्टोमादिना स्वरूपसम्बन्धेन कर्मत्वेनान्वये पाठाद्य सम्भवन्नतत्त्वम् नचैव शुद्धधात्वर्थस्य सम्भवत्, एवमुक्तौ कर्मत्वस्य दृश्यमाने गतिकारणात्। अतस्तत्रत्या ईप्सित कर्मत्वेनैव न्यायेन पत्ते संस्करणावलक्षणेतिचेत् -भावनायाश्चिन्त्यप्रत्ययस्य नित्यं सकर्मकत्वस्येव कर्मकत्वेन कर्मान्तरस्य न्यायानुपपत्ते । अन्यथा तात्पर्यमात्रार्थकत्वस्य करोति रपि द्विकर्मकतापत्ति । अथ करोति रेककर्मकत्वेऽपि भावनावाचित्वेऽपि प्रत्ययस्य द्विकर्मकत्वं युक्तम्, तत्रापि हीनमध्यमत्वादौ कर्मान्तराभावात् स्वभावानुपपत्ति। । अतएव पयसौदनं पचति इत्यादावपि पयआदेरीप्सित कर्मान्तरस्य तत्त्वेन सूत्रकृता समीप्सित मित्यन्वय , तद्विषयमेव च तथाप्युक्तसूत्रे विधित्वेऽपि पाक्षिकन्यायतो न्यायविषयं। भावनान्वयस्तु विधित्वेनैव करणार्थमेव , आवश्यकीय भावनांशेऽपि करणाकल्पनात्, यत्रवान् शिलारूढवान् पुरोडाशादौ करोति रेककर्मकत्वेन कर्मान्तरान्वयानुपपत्तेः । अतश्च सर्वविधिसिद्धावे भावनान्वये द्वितीयस्य कर्मण करणत्वेनैव । अतएव मैत्रावरुणायदण्डं प्रयच्छतीत्यादौ मैत्रावरुणस्यैवोद्देश्यत्वेन भावनान्वया दण्डस्य करणत्वेनैव तदन्वये नानीप्सित कर्मत्वेनान्वयः ।

यत्तु – तन्त्ररत्ने तन्त्रसारन्यायसुधयोश्च 'यच्छते स्सकर्मकत्वात् युक्तोदण्डस्या नोप्सित कर्मत्वेना न्वयः, जुहोतेस्त्वकर्मकत्वात् सक्तूनां द्वितीयया करणत्वलक्षणे' त्युक्तं, तन्न, हुतोहुतः पर्यावर्तत इत्यादौ कर्मणिनिष्ठादर्शनेन जुहोतेरकर्मकत्वासिद्धेः । कर्मणि तृतीया चकाराद्द्वितीया स्यादित्यर्थकेन तृतीयाच होश्छन्दसीति सूत्रकारव्यवहारेण सकर्मत्वावगतेश्च । तस्मादुक्त एवप्रकारः श्रेयान् ।

अत एव गुणफलाधिकारे इन्द्रियकामाद्यवरुद्धायां भावनायां होमस्यानोप्सितकर्मत्वरूपा श्रयत्वेनैव क्रियान्वयांगीकृतः । अन्यथा तत्रापि तथात्वसम्भवे विशिष्टभावनाविधाने वाक्यभेदाभावा जित प्राभाकरेण । तस्मादुक्त प्रकारेणैव सक्तुषु करणत्वलक्षणा मंगीकृत्य सक्तु विशिष्ट होमविधान मारादुपकारकत्वयेतिसिद्धम् । स्रुगादीनान्तु प्रयोजनवत्त्वस्य प्रमाणान्तरेणा वगतत्वात्तेषामेव भाव्यार्थोपपत्तेर्युक्तं संस्कारार्थत्वं सम्मार्गादीनामिति ।

नचैवं सर्वत्र सप्रयोजनत्वनिष्प्रयोजनत्वकृतमेव द्रव्यस्य क्रियां प्रति गुणप्रधानत्वमिति कृत द्वितीयातृतीयाभ्यामितिवाच्यं, 'ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठत' इत्यत्रहि सत्यप्यैन्द्रीगार्हपत्ययोः क्रतुसम्बन्धित्वेन प्रयोजनवत्वे द्वितीयैव गार्हपत्यप्राधान्येप्रमाणम् । नचतत्रापि द्वितीयाया नियामकमात्रत्वेपि कथ प्रमाणत्वमिति वाच्यं, द्वितीयाभावे मन्त्रस्यांल्गिा दिद्रार्थत्वस्यैवावगमा तस्यानियामकत्वाभावात्, गार्हपत्यप्रातिपदिकमात्रसमभिव्याहारस्य च लिंगविरोधे सामीप्यनिरूपकत्वेनाप्युपपत्तेः । अतो लिंगबाधेन गार्हपत्य प्राधान्यं द्वितीयाप्रमाणकमेव । तथा सूक्तवाकप्रस्तरप्रहरणयो रुभयोरपि प्रयोजनवत्वाविशेषे केवलतृतीयाकृतमेव सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणांगत्वं । अतश्च सत्यपि द्वितीयाश्रुतिप्रामाण्येनिष्प्रयोजनत्वा त्सक्तुष्वपवादः । सत्यपिच तृतीयाप्रामाण्ये दृष्टार्थतया त्वयाजशेषाभिघारणस्यदे पवाद । अत स्सिद्ध मदृष्टार्थत्वेपि सम्मार्गादीनां गुणकर्मत्वम् ।

सूत्रन्तु नाद्विशेषा गुणत्वपरा, अपितु प्राधान्यपरा, तदर्थत्वेन स्मृत्या
नुशिष्टत्वात्, 'लोकवत्' – लोकसिद्ध घटादिपदव दनुशिष्टार्थ
प्रतिपादकत्वस्योपपत्ते नचैव सक्तुष्वपि तदापत्ति तेषां विनियोजन
कथनात् प्रकृते तु तेषां स्रुगादीनां कृतौ शेषभावावगमात् प्रयोजन
परत्व सिद्धे र्युक्तं गुणकर्मत्वमिति व्याख्येयम्।

प्रयोजनं स्रुगुदाहरणपूर्वपक्षे सम्मार्गसाधनीभूत स्रुवां प्रकृतौ
विवक्षितत्वात्वा त्कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वस्यैव शास्त्रीयत्वा
त्पश्वादौ स्रुग्विवृद्धावपि तिस्र एव सम्मार्ष्टव्या', सिद्धान्ते तु सर्वासां
सर्वा एव सम्मार्ष्टव्या परिध्युदाहरणेऽप्येकस्यैव परिधे पूर्वपक्षे
सम्मार्ग, तैत्तिरीयशाखास्थ बहुवचनान्तवाक्योदाहरणे तु सर्वेषां
सिद्धान्ते तु यावत्परिधि अग्नेरपि पूर्वपक्षे एकस्यैवाहवनीयस्य, सिद्धा
न्ते तथा हवनीयवृद्धौ सर्वेषाम्। यत्तु वार्तिके 'पूर्वपक्षे अग्नि मुप
निधाय स्रुचःसहितेव लौकिकस्याग्नेस्सम्मार्ग, सिद्धान्ते आहवनीया
दीनां सर्वेषा' मिति प्रयोजनमुक्तम्, तदपि सम्मार्गविधायकस्य कल्प
सूत्रकारवचनस्य मूलभूतश्रुत्या आहवनीयमात्र विषयिण्यानुपसंहाराभि
प्रायेण, यदा तु तेनाहवनीयमात्र विषयक सामान्यवाक्यस्योपसंहार तदा
सिद्धान्तवत् पूर्वपक्षेप्याहवनीयस्यैव सम्मार्गो सिद्धान्तेपि च गार्ह
पत्यादीनाम सम्मार्गः पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं द्रष्टव्यम्। एवं पुरोडा
शोदाहरणेऽपि पूर्वपक्षे एकस्यैव, सिद्धान्ते तु सर्वेषां पर्यग्निकरणमिति
द्रष्टव्यम्। तथा शाक्यानामयनेतरसमया रसवनीया पुरोडाशाभव-
न्तापत्र पूर्वपक्षे पर्यग्निकरणार्थत्वेन पिष्टमय पुरोडाशस्सम्पादनीय,
नच तत्रापि पुरोडाशोद्देशेन मांसविधानात्सवनीय पुरोडाशवत् पर्य
ग्निकरण पुरोडाशेऽपि मांसप्राप्त्युपपत्ते र्न पिष्टमयोत्पादन, तृतीये
पुरोडाशपदस्य जघन्यस्य धानादिपञ्चके लिङ्गसमवायेन वृत्तिमङ्गीकृत्य
सवनीयमात्रोद्देशेनैवेतर सविधानस्य वक्ष्यमाणत्वेन पर्यग्निकरणपुरोडाशे

संदप्राप्तेः । नचैवमपि सवन मध्यवर्तित्वेन तस्यापि सवनीय पदाभिधेयत्वोपपत्तेः मांसप्राप्त्युपपत्तिः, सवन मध्यवर्तिनि दधि णादानादौ सवनीय पदप्रयोगाभावात् योगरूढ्या सवनीयपदस्य धानादियागपञ्चक वाचित्वाव गतेः । अतश्च पर्यग्निकरण पुरोडाशे मांस प्राप्ति रभावात् पुरोडाशपदस्यच लोके पिष्टपिण्डवाचित्वात् पिष्टपिण्डरूप एव पुरोडाशस्सवनीय. । तत्रापि च नर्मादिमयत्व यवमयत्वयो नियतं, प्रकृतौ व्रीह्यादिवाक्ये याजीयपुरोडाशोद्देशनैव तद्विधानात् । सिद्धान्तेतु वलृप्त दर्शपूर्णमासप्रकृतिक सवनीययागपञ्चकोद्देशेन मांसविधा नात् प्रदेयपुरोडाशादिस्थानापन्नत्वात्तद्धर्मप्राप्ते पुरोडाशादि चतुष्टय स्थानापन्ने मांसे पर्यग्निकरण भवत्येव ।

यद्यपि च प्रदेयत्वेन मांसविधानात् दृष्टलोपात् नावघातपेषणादिधर्म प्राप्तिर्मांसे सम्भाव्यते, तथापि प्रकृतौ पर्यग्निकरणस्य प्रदेय पुरो डाशधर्मत्वावगते मांसे प्राप्त्यायेसतत् । नचैव पयस्यारूपभावे तद् र्थाधिवापमन्त्रस्य धान्यमसीत्यस्यो हानुर्वाचिता नवमेनिराकरिष्यमाणा निर्विषयापत्येतेनिमाच्य, तस्याः कुम्भाचिताधेनोपपत्तेवक्ष्यमाणत्वात् ।

यत्तु न्यायसुधाकृता सवनीयपदार्थे वाक्ये अधिवापमाप्यभावेपि छान्दोग्यशाखास्थे एतेनचे गोरसीति शाक्यतरसमय पुरोडाशोपत्त्या सूत्या सर्वान्व्रीहिमाग्रोदिति वचन सवनीय पदाभावात् पुरोडाश पदेनैवच तत्कार्योद्देशो लक्षणापत्त्या पुरोडाशमात्रोद्देशेन मांस विध्यवगते मांसेन न पिष्टपिण्डरूप पुरोडाशस्य कर्तुमशक्यत्वेपि तस्य पुरोडाशमन्त्र सरोधा दिति छान्दोग्य रूढवचनाद्धर्मिश्रितेन पुरोडाशापत्ते स्थानाधिदाप मांसे तन्मन्त्रोहानुद्द चिन्तोपपत्तिरियुक्त । तन्न, पुरोडाशपदेनाथ पिण्डमात्र वा प्रतिपाद्यते लक्षणया, पिष्टपिण्डोवा? नाद्य, लक्षणापत्तेः । नद्वि तीयः, तस्यान्नमात्रोपादानस्य मांसप्रकृतिकत्वानुपपत्ते । तस्मात्पिष्ट पिण्डप्रकृतिकस्यैव मांससंस्कारकत्वेन विधीयते । ततश्च " पयसामै त्रावरुण श्रीणाती " ति वत्संस्कारके तस्मिन् प्रदेयप्रकृतिधर्माणा

पेषणादीनां प्रमाप्तेनोंद्यचि-तोपपत्तिः । अतश्च कृत्वाचिन्ता त्वेनैव तदधिकरणोपपत्तिः । ततश्च स्रवनीयपदापेतवाक्ये पेषणाद्यप्राप्त्याधपि पर्यग्निकरणप्राप्तिस्त्वत्वा त्प्रयोजनोपपत्तिः ।

यत्तु भाष्यकारेण स्रुगुदाहरणे पूर्वपक्षे वरुणप्रघासेषु शमीमय्य स्स्रुचोभवन्ति हिरण्मय्योवेतिवाक्योक्त शमीमयत्वादीनां प्रधानाग भूतस्रुगनुवादेनैव विहितत्वा त्सम्मार्गाङ्गभूतस्रुक्षु प्रकृतिप्राप्तनाना वृक्षीयत्व, सिद्धान्ते तु स्रस्कार्यत्वाच्छमीमय्यादीनामेवसमार्गं इति प्रयोजनमुक्तम् । तत्र, स्रुङ्मात्रानुवादेन शमीमयत्वविधाना त्प्रधानस्रुक्ष्विव सम्मार्गस्रुक्ष्वपि शमीमयत्वं प्राप्तं । नच विप्रगुणप्रकरणा त्प्रधानमात्रलाभ, प्रकरणस्य वाक्य सङ्कोचकत्वानुपपत्तेः । विप गूनां च रूद्देशेन विहितानामपि चरा प्रधानमात्रसम्बन्धित्वेन विधानायुक्त प्रधानमात्र गामित्वम् । अतश्च यथैव वेधा हविष्या सादयतीत्यादौ प्रधान प्रकरणेन हविश्शब्द सङ्कोचायोगा दानर्थक्य परिहारस्योप स्थित्यविशेषा दप्रधानसाधारण्ये पूर्वसाधनी भूतहविर्मात्र लक्षणया प्युपपत्तं नैवयादि प्रधानमात्रगामित्वं तथैव प्रधान प्रकरणेन स्रुक्छब्द सङ्कोचायोगा इति देशसहकृतेन च प्रधानवाक्येनोभयो रुपस्थित्यविशेषा दुभयगतत्व शमीमयत्वादीनां । नचातिदेशेन समार्गस्य बलप्तोप कार नानावृक्षीय स्रुग्विशिष्टस्यैव प्राप्तत्वा त्तद्बाधाय स्रुक्पदस सोचोपपत्ति, प्राकृत नानावृक्षीयत्वबाधाय स्रुक्पदसङ्कोचाङ्गीकारे अग गुणविरोध-पत्तेन प्रधानस्रुक्षु नानावृक्षीयत्वानुग्रहेण सम्मार्गादिस्रुक्षवे च शमीमयत्वादि निवेशोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु " अप्स्वदभृथेनचरन्ति " ति बहुपदेशेन प्रधानगता स्विव सम्मार्गगतास्वपि स्रुक्षु शमीमयत्वादि विधानात् प्रयाजादिगता स्विव तद्गतास्वपि प्राकृतनानावृक्षीयत्वबाधोगुणपत्त । नहीद सुद्वाव येदस्य स्पनप्राकृतोगिपद्वालङ्गतफस्वव व्ययागविधिद्वारक प्रधानाश्रि तप्रोक्षणत्वतरति येनातिदेशापेक्षप दौर्बल्यंशस्येय १ अन्यप्रतस्यापि

रण स्रुङ्मात्रानुवादेन विधाना दर्शामिवास्या स्थौपदेशिकत्वात्प्राबल्य मिष्टमेव । अतश्च यथैव प्रयाजादिस्रुक्षु शामीमयत्वप्राप्ति रुपपादनी या, तथा सम्मार्गस्रुक्ष्वपीति नास्य प्रयोजनत्वोपपत्तिः ।

यत्त्व वार्तिकेऽभ्युपगम्यापि यथा कथंचि च्छमीमयत्वादेः प्रधान सम्बन्धं न सम्मार्गस्रुक्षु नानावृक्षीयत्व प्राप्तिस्सम्भवति, प्रधान स्रुग्भिरेवां गानामपि प्रसंगा त्कार्यसिद्धेः स्वतन्त्रस्रुगाक्षेपकत्वानुपपत्तेः, अतश्च यथैव दक्षिणास्सोमस्यैति वचनात्प्रधानमात्रांगभूतयापि दक्षिणया प्रसंगा त्कार्यसिद्धे र्नांगभूतेष्टिपशु ष्वातिदेशिकान्वाहार्यदक्षिणाप्राप्ति रिति द्वादशे वक्ष्यते, तथैव प्रधानस्रुग्भिरेव प्रसंगसिद्धेर्नसम्मार्गार्थं नानावृ क्षीयस्रुगुत्पादनमितिदूषणान्तरमुक्त । तन्न, सौमिकपात्रैरैष्टिकपात्रकार्यस्ये व शामित्राग्निना पौरोडाशिकाग्निकार्यस्य पाकस्येवात्र सम्मार्गस्य प्रधानस्रु ग्भिस्सिद्ध्यनुपपत्तेः । दक्षिणायाह्यानतानां कर्तृणा मप्रधान साधारण्या दानतिरूप कार्यसिद्धेः प्रत्यक्षावा युक्ता तत्साधनीभूतान्वाहार्यनिवृत्तिः, प्रकृतेतु स्रुग्भि प्रधाननिष्पत्त्या सम्मार्गानिष्पत्ते स्सम्मार्गस्य पृथगनुष्ठेय त्वाद्युक्तमैष्टिकपात्रवत्स्वांगभूतस्रुगाक्षेपकत्वम् । नच यथा सोमागभूत महावेदौवैष्टिक हविरासादनादिकार्यस्य पृथगनुष्ठेयस्याप्यनुनिष्पादना त्तदंगभूतदार्शपूर्णमासिक वेदिनिवृत्ति र्द्वादशे वक्ष्यते तथात्रापिसम्मा र्गस्य पृथगनुष्ठेयत्वेपि प्रधानस्रुग्भिरेव निष्पादनोपपत्ते र्नतानावृक्षीयत्व प्राप्तिरितिवाच्यम् ; सौमिकवेदेर्देशत्वेनांगप्रधानार्थत्वस्य तृतीयेव क्ष्यमाणत्वा द्धविरासादनादिष्वपांगत्वेन तस्या एवप्राप्तेः अतिदेशि कैष्टिक वेदेरुपदेशेन बाधोपपत्तेः । नचैवं वेदेस्तत्प्रत्वापत्तेर्द्वादशोक्त प्रसंगानुपपत्तिः, तस्य इयतिशक्ष्यामहेस्यां कर्तुमित्यर्थवादिक कर्तृग मनागमनादि रूपप्रचारार्थत्व कृत्वाचिंतया कर्तृप्रचारार्थाया वेदेर्हवि रासादन सिद्धयंगीकारेण वक्ष्यमाणत्वात् । नचैवमपि पात्रन्यायेन हविरासादनरूपस्य कार्यस्य पृथगनुष्ठेयत्वा त्प्रसंगोपपत्तिः, कर्तृप्रचा रार्थमनुष्ठितैनैव सौमिकवेदिकरणेना दृष्टविशेषावच्छिन्नादवनीय प्र

ऽन्यदेशरूपाया वेदेस्सिद्धत्वा दैष्टिकवेदिकरण निवृत्त्याप्रसङ्गोपपादनात् । नह्यैष्टिक सौमिक वेदिकरणभेदे वेदिभेदस्समस्ति, अन्यदेशस्य प्रत्यक्षे णैकत्वा द्वेदिपदस्य नानार्थकत्व कल्पनायोगात् अदृष्टस्यापि एकस्यैव कल्पनाच्च । अतएवतत्तत्क्रत्वपूर्वसाधनीभूतवेदिरूपादृष्टत्वेनैव तत्तद्वेदि करण प्रति कार्यत्वा द्व्यभिचारस्सकरोत्वा नाशंक्य । यत्रिषु सौमिका पेक्षया ऐष्टिकाना भेदस्य संभाव्यपि शक्यत्वा त्प्रसङ्ग इति वैषम्यम् । अतश्चपारम्यायेन प्रधानस्यापेक्षया समार्गसूत्रोभिन्नेन कर्तुं शक्यत्वाच्च प्रसङ्गोपपत्तिः । नच प्रसङ्गासंभवेप्यानेयीन्यायेन प्रकृतानामेवा पोडानाशङ्का तस्य प्रकृतिमात्रनाना वृक्षीयत्व बाधकत्व वैगुण्यप्रसङ्गेनानुदयात् । अतश्च वार्तिके प्रसङ्गापादनमनास्थ येवेति द्रष्टव्यम् ।

इदन्तिदिदववक्तव्य, यथाचि चक्षुर्भीमपत्वादेः प्रधानमात्र सम्बन्धाभ्युपगमे प्रकृतौ नानावृक्षीयस्यापि प्रधानमात्र संबंधापत्ते स्सम्मार्ग लक्षणु माला वृक्षीयत्वस्यैवा भावा द्भाष्योक्तप्रयोजनानुपपत्तिरिति ।

एतेन यदपि परिध्युदाहरणे वाणवत' परिधयोभवन्तीत्यत्र पूर्वपक्षे सम्मार्गार्थे पाठाशाठापादयितव्या, सिद्धान्तेवाणवतामेव सम्मार्ग इत्युक्त प्रयोजनमपास्त, वाणवत्त्वस्याग प्रधानसाधारण्येन विधाना दन्यथाप्राङ्गाद्यस्यापि सम्मार्ग परिधित्वप्राप्ते । किंच पारिधीन् सम्मार्ष्टीत्यत्र परिधिशब्देन परिधीयते अनेनेति व्युत्पत्त्या अग्निपरिधानोपलक्षित द्रव्याभिधाना त्पुरोडाशकपालान्यपिन पाठाशाप्रयोजनत्वा द्युक्तप्रयोजनसिद्धि ।

यदपि प्रयाग्न्युदाहरणे अवभृथेन चरन्तीत्यत्र पूर्वपक्षे सम्मार्गान्ते कर्तव्य सिद्धान्ते त्वपाममिति प्रयोजनमुक्तम् , तदपि अवभृथे तस्यापूर्वत्वेन तदर्थ श्रूयमाण प्रयाजानूयाजाद्यर्थत्वा आराद्गुपकारक सम्मार्ग प्राप्त्यभावाद्याकथंचित्प्राप्त्यङ्गीकारेपि तृतीयात्वेन अवभृथपदेन सांगस्यैवरकरण स्वावणमात्रलक्षणीयनेन च सामर्थ्येव प्रयोगविधाना द्यो

स्वदेशत्वात् स्तांगप्रधानविषयत्वस्यैकादशे वक्ष्यमाणत्वात् सम्मार्गस्यापि प्राप्तेरुपेक्षणीयम् । अतः पूर्वोक्तान्येव प्रयोजनानि द्रष्टव्यानि ।

इति सम्मार्गाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ स्तोत्रादि प्राधान्याधिकरणम् ।

॥ १ ॥ मू — स्तुतशस्त्रयोः संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वात् ॥

॥ २　१　१३ ॥

इह स्तोत्रशस्त्राण्युदाहरणं । तत्र प्रगीतमंत्रसाध्य गुणगुणिसंबंधकीर्तनं स्तोत्रं, शस्त्रं च तदेवाप्रगीतमन्त्रसाध्यं । तत्र किं तयोः शरादुपकारकत्व प्रयाजादिवत्, उतदेवतादिरूप गुणिस्मरणार्थत्वेन सन्निपत्योपकारकत्वमिति विचारः । अत्र पूर्वभेदोपयोगिचिंतना त्पादाध्यायसंगतिः पूर्ववत् । अनंतरातु पूर्वाधिकरणे श्रुतिग्रहणस्य द्रव्यागताबोधकप्रमाणमात्रोपलक्षणत्वादिहापिगुण्यगताबोधकलिंगसद्भावेन पूर्वपक्षकरणादापवादिकी ।

तत्र यद्यपिविषयतासंबंधेन गुणगुणिनोरुभयोरपि संबन्ध कीर्तनात्मक स्तोत्र शस्त्र प्रति करणत्वमस्ति, तथापि प्रयोजनापेक्षायां दृष्टविधया कर्मानुपयुक्तगुणप्रकाशनार्थत्वायोगेपि कर्मोपयुक्तगुणिस्मरणार्थत्वसंभवे अदृष्टार्थत्व कल्पनानुपपत्ते र्गुणिस्मरण रूपसंस्कारार्थत्वमेव याज्यादिष स्तोत्रशस्त्रमंत्राणामंगीकर्तव्यम् । नचात्र स्तौतिशंसतिभ्यां विनियोगेन याज्यादिवैलक्षण्ये स्तौतिशंसत्योश्चगुणविशेष्यक गुणिसंबंधकीर्तनवाचित्वस्य लोके प्रसिद्धत्वा द्गुणिप्रकाशनार्थत्वे च तस्यैव विशेष्यत्वेन तयोर्लक्षणापत्ति रितिवाच्यम्, प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीतिवद्दृष्टार्थत्वानुरो

धेन लक्षणागोचरस्य व्याख्यातत्वात् । अतस्सन्निपत्योपकारकत्वमेव स्तोत्र शस्त्रयोरपि । सूत्रनिगदव्याख्यातम् ।

॥२॥सू – अर्थेन च पकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् ।

॥ २ १ १४ ॥

अस्तुतावन्मूलयुक्तिभूत श्रुतिविरोधो लिंगस्य बाधक, अभ्युच्चय युक्तिरूपो दुर्बलप्रमाणबाधप्रसंगएव तावदादावभिधीयते । यद्यपिस्तो शस्त्रयो प्रकाशकलक्षणार्थता मंगीकृत्य तन्मन्त्राणा गुणिस्मरणार्थत्वमि ष्यते ततामहेन्द्रदेवताकयागाभ्यासक्रमेपठितयो रैन्द्रमन्त्रयो र्महेन्द्रप्रकाश नाद्यक्ते रिन्द्रस्यच यागानगत्वेन प्रकाशनानर्हत्वा त्प्रकरणेन यदैन्द्रदेवत तदोत्कृष्येत पूर्वानुमयण मन्त्रवत । ततश्च यजुर्वेदविहितग्रहयागाभ्यास क्रमेण सामवेदान्तर्गतोत्तरा ग्रथपठितानामृचा यथाक्रमपाठनाव गवांगभा वानां मध्येऐन्द्रमन्त्रया स्सदनगीकारात्क्रमबाधापत्ति । पाद पुनरा दभतइति वचनावगतस्य चायामृत्व सकृत्पठित्वा वस्यात्यपादेनसहद्वितो याधार्थं पठित्वा तदत्यपादेन सहद्वितीयपादयाधं र्थपठनरूपस्य प्रग्रथ नस्य माहेन्द्रग्रहसन्निधावाम्नातस्य तदगत्वानगीकारा रसन्निधिबाधश्च । अतश्च दुर्बलया रपि क्रमसन्निध्यो प्रबलतापिलिंगेन सहाबाधेनैवोपपत्तौ बाधायोगा स्सन्निपत्योपकारत्व स्तोत्रशस्त्राणा । सूत्रस्तु देवतापद मति गुणत्वेन सयुक्ता यदि स्तुतिभावना तत्तोर्थत प्रयोजनानुरोधेन माहेन्द्रग्र हपजितोपकृष्येतैन्द्रीस्तुति, तस्या प्रयोजनभूता देवता प्रतिगुणत्वादिति व्याख्येयम् ।

॥ ३ ॥ सू – वशावद्वागुणार्थं स्यात ॥ २ १ - १५ ॥

नापकृष्येतैन्द्रीस्तुति, इन्द्रशब्देनैव प्रकृतग्रहयागार्थयेन्द्र प्रकाशनोप पत्ते यद्यपि च तत्र महत्त्वगुणविशिष्टस्यैवेन्द्रस्य माहेन्द्रमिति त द्धितेनदेवतात्वमुक्त, तथापिविशेष्यपरेव मन्त्रेण प्रकाशनोपपत्ते विशे

षणांशस्यचमंत्राभावेपि ध्यानाद्युपायांतरेण स्मृतिसिद्धे नापकर्षापत्ति । नादि"सावा एषासर्वदेवत्यायदजावशा [...] वायव्यामालभेते"ति वाक्येन वशायावगुणविधानेपि विशेष्यमात्रस्य छागस्यवपायामेदस इतिमंत्रे णाभिधान नेष्ट । नह्ययमहेंद्रशब्दस्यैव देवतात्वं, येनेन्द्रशब्दस्य ततोभि न्नत्वेना पकर्षःशक्येत, तथासति महेंद्रशब्दस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिक संज्ञाभावात्तद्धितानुत्पत्ति प्रसंगात्। अतएव चेतनाचेतन साधारण्येनार्थ स्यैव देवताव इहमे वक्ष्यते । एवं सत्यपि यदिमहेंद्रशब्दोरूढ्या अ- र्थांतरवचनःस्या त्तमोर्थांतरवचनेनेंद्रशब्देन नाभिधीयते तदर्थ इत्युत्क र्षेतैद्रोमन्त्रः, मोक्षणीशब्दवत् क्लृप्तावयव योगेनोपपत्तौ नार्थांतरक ल्पनाया प्रमाणमस्ति ।

नन्वु तद्धितसमासरूपवृत्ति द्वयानुपपत्तिरेव रूढिकल्पनायां प्रमा णं भविष्यति । तथाहि - नतावदेकस्यैवेन्द्रशब्दस्य युगपत्तद्धितसमा सरूपवृत्तिद्वयसम्भवः, अन्यतरसापेक्षत्वेनैकस्या अपि वृत्तेरनुपपत्तेः, स मासवृत्त्यर्थ मिन्द्रशब्दस्य सुबन्तत्वकल्पना तद्धितवृत्त्यर्थं चा सुबन्त त्वमिति युगपद्वृत्तौ युगपत्सुबन्तत्वा सुबन्तत्वविरोधापत्तेश्च । नापिक्रमेण, सकृच्छ्रुतस्येन्द्रशब्दस्या वृत्त्यापत्तेः । तद्धितपूर्वमवृत्तौमहेन्द्र मित्युत्तर पदवृद्धि र्महत्त्वस्यप्रधानभूतद्रव्यविशेषणत्व बाधक प्रसज्येत । अतो वृत्तिद्वयानुपपत्त्या अश्वकर्णादिशब्दव द्रूढिकल्पनोपपत्ते रिन्द्रान्महेन्द्रस्य भेदावगमात् इन्द्रशब्देनप्रकाशनानुपपत्ते रुत्कर्षानिवारणमिति चेत् ? समासवृत्त्युत्तरकाल तद्धितवृत्त्यगीकारात् । नचैव मिन्द्रपदावृत्तिः, वृत्तिद्वयविवरण वेळायां पौरुषेयेन्द्रपदावृत्तावपि वैदिकमाहेन्द्रपदेनानावृत्ते नैव महत्त्वगुणविशिष्टेन्द्रदेवताभिधानोपपत्तेः । अतएव तद्धितवृत्तेः पूर्वं द्वन्द्वादि समासांगीकारात् " आग्नावैष्णव " मित्यादौ देवताद्वन्द्वादि निमित्तकानङाद्युत्पत्ति राजसूयेनोपपादिता भविष्यति । अतश्चक्रमेण वृ त्तिद्वयस्याप्युपपत्तेः मोक्षणीशब्दवत्क्लृप्ता वयवयोगेनोपपत्ते रूढिकल्पना

नवशाशास्त्रायपि गुणविशिष्टस्येन्द्रस्य देवतात्वे यथावदिन्द्रशब्देनविशेष्यमात्र प्रकाशनोपपत्ते नोत्कर्षापत्तिः।

यद्वा तस्तु महेन्द्रप्रातिपदिकेन महत्त्वविशिष्टे इन्द्रे उक्तेऽपि राजपुरुषः शोभन इति यद्विशेष्यमाणस्यैव तद्धितेन देवतात्वावगमाद्विशेषणस्य च महत्पदस्य विशेष्योपलक्षणार्थत्वेन स्तावकत्वेनोपपत्ते देवताभूतस्य शुद्धस्येन्द्रस्यैन्द्रेण प्रकाशनोपपत्तौ नोत्कर्षापत्ति ।

सूत्रन्तु अगुणार्थं स्यादित्यवतार प्रश्लेषेण व्याख्येयम् ।

॥८॥ सू नश्रुतिसमवायित्वात् ॥ २-१-१६ ॥

नेन्द्रशब्देन प्रकृतग्रहसम्बन्धिदेवताभिधानं, प्रकृतग्रहेणाहेन्द्रमिति तद्धितसहकृतेन विधिना महेन्द्रपदस्यैव देवतात्वविधानात् । तथा हि- तद्धितेन देवतात्वविशिष्टद्रव्याभिधानात् देवतात्वस्य च त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वस्य पूर्वव्यवहारे प्रसिद्धत्वात्तदर्थे ऽसम्भवात् तद्धिताभिहितोद्देश्य वाक्यार्थं महेन्द्रप्रातिपदिकेन लक्षणया महेन्द्रपदमप्यभिधाय तस्य त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपं देवतात्वं विधीयते । महेन्द्रशब्दे पदलक्षणायाश्च शक्यसम्बन्धिनानुपपत्तेः महेन्द्रपदशक्यस्य श्वेताश्वेतन साधारण्येन दशमे वक्ष्यमाणत्वाच्च गौणतः । अतश्च महत्त्वगुण विशिष्टेन्द्रवाचकमहेन्द्रपदस्यैव देवतावाचकतया विशिष्टवाचकपूर्वशब्दादि पदान्तरप्रयोगे सुतरां शुद्धेन्द्रपदप्रयोगायोगात् इन्द्रपदेन प्रकृतग्रहसम्बन्धिदेवताप्रकाशनोपपत्तिः ।

यत्तु - न्यायसुधाग्रन्थस्वारस्यात् प्रातिपदिकेनार्थमात्रेण स्वुद्देश्यान्वयार्थं पदविशिष्टार्थलक्षणामङ्गीकृत्य तत्र तद्धितवाच्य देवतात्वान्वयो गौकाराच्छब्दोपहितोऽर्थो देवतेति प्रतीयते, तत्पदविशिष्टेऽर्थे उच्चार्यमाणशब्दोद्देश्यत्वस्य बाधाद्विशेषणीभूतपदान्वयस्य चान्योपसर्जनमन्येन नान्वेतीति न्यायेन अनुपपन्नत्वात् उपेक्षणीयम् ।

एतेनार्थस्यैव देवतात्वेऽपि तस्याग्न्यादिवत् स्वरूपेण यागोपयोगाभावात् शब्दोच्चारणद्वारेणैवोपयोगावगते शब्दविशेषापेक्षाया ...

यवादुपस्थितस्य विधिगतशब्दस्यैव नियमइति पक्षोपिमयुक्तः, तद्धिता र्थस्य यज्यमानहविरुद्देश्यत्वाख्यस्यार्थे बाधेनान्वयानुपपत्ते, यज्यमान हविरुद्देश्यभूतशब्दाभिधेयत्वलक्षणात् प्रधानभूते तद्धिते लक्षणापत्ते श्यु क्तेव । तद्वर प्रातिपदिकएव गुणभूते पदलक्षणेति ।

किञ्चैवं " अग्नयेपावकाये " त्यादा वेकस्यैव पदस्योच्चारणनियमो पपत्तेः न पदद्वयोच्चारणापत्तिः अतो महेन्द्रपदस्योच्चार्यत्वेन देवतात्वा श्चैन्द्रमन्त्रेणाभिधानोपपत्तिः, अतश्चोत्कर्षापत्ति स्तदवस्थैव ।

सूत्रन्तु-श्रुत्या-विधिगत शब्देनैव, देवतायाः, कर्मणि, समवायात्- सम्बन्धादिन्द्रशब्देन महेन्द्रप्रकाशनानुपपत्ते र्ना त्कर्षं सम्भवइति व्याख्येयम् ।

॥ ५ ॥ सू - व्यपदेशभेदाच्च ॥ २ - १ - १७ ॥

इतश्च नैन्द्रपदेन महेन्द्राभिधानं । अन्यथा सान्नाय्ये "वहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो वहुदुग्धि महेन्द्रायदेवेभ्य " इति द्वयोर्मन्त्रयो स्समाम्नातयो रन्योन्य प्रकाशकार्ये विकल्पापत्तिः । अस्मन्मते त्वैन्द्रेण सान्नाय्य गतेन्द्र प्रकाशना न्माहेन्द्रेणच तद्गतमहेन्द्रप्रकाशना न्मन्त्रद्वयव्यपदेशव्यवस्थोपेत न विकल्पः । अतश्चे न्द्रमहेन्द्रयो रधिष्ठानैक्येपि विशेषणांशभेदादुद्दे श्यशब्दभेदाच्च भेदावगमे नैन्द्रमन्त्रेणाभिधानानुपपत्ते रुत्कर्षो निवारणम् ।

॥ ६ ॥ सू गुणश्चानर्थकस्स्यात् ॥१–१ १८॥

यदप्युक्त महेन्द्रप्रातिपदिकेन महत्त्वविशिष्ट इन्द्रे भिहितेपि रा जपुरुषशोभन इतिव द्विशेष्यमात्रस्यैव तद्धितार्थान्वय इति । तन्न, तथा सति गुणवाचिमहत्पदानर्थक्य प्रसङ्गात् । नहि तस्य राजपदवदर्थ द्वारेणोपलक्षकता संभवति, देवतायास्स्वरूपेण कर्मण्य सम्बन्धात् । किंतुशब्दोच्चारण द्वारातदुपकारकत्वात् । महत्पदस्यापि तद्द्वारैवो पलक्षकता वाच्या । ततश्च तस्याप्युच्चार्यत्वात् देवतात्वां सर्गत्पवगते र्नमहत्त्वरहितस्येन्द्रस्य तद्धितार्थान्वयस्सम्भवति । किंच सम्भवति वि धेयत्व विशेषणत्वेनार्थवत्वे उपलक्षणत्वस्य स्तावकत्वस्य चान्याय्यत्वाच्च

शुद्धस्यैंद्रस्य देवतात्वं । राजपुरुषशोभन इत्यादौतु प्रमाणांतरानुरोधेन तथांगीकरणमिति न किंचिदेतत् । अतएव च सान्नाय्ये "ऐंद्रं दध्य मावास्यायामैंद्रपयोमावास्यायां माहेंद्रं दध्यमावास्यायां माहेंद्रं पयोमा वास्याया"मिति व्यपदेशभेदः । अन्यथा तत्रापि महत्पदानर्थक्यम् ।

॥७॥ सू — तथा याज्यापुरोरुचोः ॥२ - १ - १९॥

तथातत्राप्य एवेंद्र महेंद्र देवत्ययाज्यापुरोनुवाक्ययो र्भेदेनाम्नान मपींद्रमहेंद्रयो र्भेद एवावकल्पते, अन्यथा एकेनकार्यसिद्धे रितराम्नान मन र्थकं विकल्पोवा प्रसज्येत । नच भवन्मतेप्येकापूर्वसाधनतया ऐंद्रम हेंद्रयो र्धर्मसाकर्यापत्ते विकरणानिवारणम्, सम्मार्जनादिव स्पष्टविनियत निर्देशेन सांकर्यानापत्ते ।

वस्तुतस्तु – मन्त्राणां लिंगेन मुख्यपदार्थे विनियोगात् व्रीहीणां मेधसुमनस्यमान इति वदेकापूर्वसाधनीभूते द्रव्यान्तरे प्रमाणाभावेन सांकर्यप्रसंग एव नास्ति । अतो याज्यापुरोनुवाक्ययो र्भेदाम्नानमपि देवता भेद साधकम् । सूत्रे पुरोरुक्छब्द श्शस्त्रगत मन्त्रविशेषवाचय पि लक्षणया पुरोनुवाक्यपरो द्रष्टव्यः ।

॥८॥ सू - वशाया मर्थसंयोगात ॥ २ - १ - २० ॥

यातु – वशात्व गुणविशिष्टद्रव्यविधानेनैव छागशब्देन विशेष्य मात्र प्रकाशनं दृष्टमित्युक्तं, तद्वशात्वस्य स्वरूपतएवोपकारकतया तुपा दानेणापि स्मृत्याकर्मण्यनुष्ठानोपपत्ते नोपयं शब्दोच्चारणापेक्षा । प्रकृतेतु महत्त्वस्य महत्पदोच्चारण द्वारेणैवोपकारकतया ऽनुच्चरितस्य साधनत्वं संभवतीति विशेषः ।

॥९॥ सू - यत्रेतिचार्थ वत्त्वास्यात् ॥२ १ — २१॥

[1] ननु – यत्रमाहेंद्रग्रहसन्निधावय मैंद्रः प्रगाथ पठितः, तत्रैवास्य म मीतारधाग्निपदवल्लक्षणया महत्त्वविशिष्टेंद्र प्रकाशकत्वेन नियोक्षकल्पनाद

र्थवत्त्वोपपत्तिः । वस्तुतस्तु नेदृशस्थले लक्षणा यागवेळायां महेंद्रपद प्रयोगेपि मंत्रविशेष्यभूतेन्द्रमात्र प्रकाशनेन मंत्रस्या पूर्वीयदेवतात्वाश्रयभूतेंद्र प्रकाशनार्थत्वेनाप्युपपत्तेः; मनोतास्याग्निशब्देतु देवतावाचि मनोतापदसामानाधिकरण्येन लक्षणांगीकरणमित्युक्त मंत्राधिकरणे । तत श्च यथापठितस्याप्युपपत्ते नोत्कर्षोपपत्तिः । अथवा पूषानुमंत्रणमंत्रवद्‌बेंद्र प्रमाणबाधेनोत्कर्षांगीकारेपि न क्षतिः । नच तत्र यागानुमंत्रणमंत्रसमा ख्याव[दिह सम्बन्धसामान्यबो[बा]धक प्रमाणाभावेनो त्कर्षस्या प्युनुपपत्ते रानर्थक्यापत्तिः, एद्रयागांतरे तदभावेपि ज्योतिष्टोमप्रकरणस्थैंद्रग्रहाभ्यासे प्रकरणस्यैव सामान्यसम्बन्धबो[बा]धकस्य सत्त्वेनोत्कर्षोपपत्तेः । अतश्च यत्र प्रकरण एवेंद्रयाग स्तत्रास्य मगाधस्यो त्कर्षे प्यर्थवत्त्वोपपत्तिरिति ।

॥१०॥ सू — नत्वाम्नातेषु ॥ २ - १ - २१ ॥

नचैंद्रस्य मगाधस्य प्रकरणे उत्कर्षसंभवे प्यन्येषु तत्तद्‌ग्रहा भ्यासंसन्निधा वाम्नातेषु मंत्रेषु " याम्याशंसति शिपिविष्टव तीशंसति पितृदेवाया शंसति कुसुंभकसूक्त मन्वाह अक्षि सूक्तमन्वाहमूषिकसूक्तमन्वाहे"त्यादिविधिविहितेषु प्रकरणेपि यमादीनाम भावा त्तत्रोत्कर्षानुपपत्तेः, प्रकरणबहिर्भूत यमादिदैवत्यकर्मणि च सा मान्यसम्बन्धबोधक प्रमाणाभावेनो त्कर्षानुपपत्तेः, कुसुम्भकादीनां चान्यत्रापि देवतात्वाभावेन सुतरां तदनुपपत्ते र्नार्थवत्त्वोपपत्ति रिति वाच्य,

॥११॥ सू — दृश्यते ॥२ - १ - १३॥

सर्वेषा मेवार्थवत्वोपपत्तिः । तथाहि – मण्डूकसूक्तस्य तावद" मण्डूकेनाग्निंविकर्षती " ति विहितमण्डूक प्रकाशकत्वेनाग्ना वुपयाग । नच तस्या नारभ्याधीतत्वेन सामान्यसम्बन्धबोधक प्रमा णाभावः, मण्डूकसूक्तस्य प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमसंबंधे अवगत आनर्थक्य तदंगन्यायेन तदंगभूतेचयने निवेशोपपत्तेः । एव मूषिकासूक्तस्यापि

प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमाङ्गभूतयूपैकादशिन्यां निवेशः । तत्र च यद्यप्या रोर्न साक्षाद्विनियोग , तथाप्युपशयेयूपे " सर्वेवा अन्येयूपा पशुमन्तो अथोपशयएवा पशुरि"त्युपक्रम्य द्वेष्याभावे 'आखुस्तेपशुरिति ब्रूयादि" ति मन्त्रविधानेनाखुस्मृति द्वारा लक्षणया तत्सम्बन्ध्युपशयस्तुतिरिति द्रष्टव्यम् ।

ये तु याम्यादिमन्त्रास्तेषां प्रकरणे क्वचमपि निवेशासम्भवनोऽस्य प्र योगा दम्पत्यसाधारणसम्बन्धबोधक प्रमाणाभावेनैव तदप्रसक्तेः लगाया प्रकृतग्रहद्वतैव लक्षणयैव प्रकाश्यते । प्रयोगाभावेन निषिद्धल क्षणानङ्गीकारे तु जपादिमन्त्रवद् याम्यादिमन्त्राणामप्यदृष्टार्थं मुच्चारणं प्रकृतग्रह यागाङ्गत्वेन विधीयते । अस्मिंश्च पक्षे स्मृतिनिरासात्मो गुणवि शेषक प्रकाशनलक्षकत्वाभावेऽपि लक्षणयोच्चारणपरत्व मेव द्रष्टव्यम् । यदि त्वस्मिन् पक्षे ऽदृष्टार्थत्वस्या वश्यकत्वे लक्षणाङ्गीकारे प्रमाणाभाव श्चेत्पत्त, ततो याम्यादिविषये गुणविशेषक गुणसम्बन्धकीर्तनात्मक स्तोत्र शास्त्रविधान मेवा दृष्टार्थ मङ्गीक्रियते । प्रथैतावता सर्वत्रैव तथा प्रसङ्ग , अनुपपत्तेरभावात् । न च याम्यादिमन्त्रेषु तत्तन्मान्त्रव र्णिक देवताङ्गीकारेण तद्देवत्ययागान्तरस्यैव कल्पयितुं शक्यत्वात् किमिति सिद्धाम्यभिमत स्तोत्रशास्त्रादृष्टार्थताङ्गीकरणमिति वाच्यम् , याम्यादि मन्त्रे स्तुतिभागित्वरूप देवतात्व कल्पनेऽप्याधारद्रव्य सम्बन्धाभावे हविर्भागित्वरूप देवतात्वाकल्पनात् तद्देवत्यस्य यागानुमानानुपपत्ते । अतएव जपादिमन्त्रेषु न यागान्तरकल्पनम् । किन्त्वदृष्टार्थत्वमेव । न चान्येषु जपादिमन्त्रेष्व दृष्टार्थत्वेऽप्यत्र ' प्रयाजस्य साधनताप्यायत अतो देवा अवन्तु न इतिजपत अपिवान्यचिष्णवीमि " त्यादौ विष्णु प्रकाशकस्य मन्त्रस्यापाशुयागाङ्गत्वेन विद्धावस्य विहितकर्मणि मान्त्रवर्णिक देवताकल्पकत्वेनोपपत्ते किमित्यदृष्टार्थत्वाङ्गीकरणमिति वाच्य, विधिवाक्यादेवैतस्य मन्त्रस्य यज्ञसाधन लोपनिमित्त वैगुण्यसमा धानार्थत्वे नावगतत्वादप्यान्तराकाङ्क्षानुपपत्ते । अतोऽजपादि मन्त्रवदेवया म्यादिमन्त्राणाम दृष्टार्थत्वाद्धान्तराभिमते स्तुतिरूपत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।

यत्तु- मूले "वाचस्तोमे सर्वा ऋचस्सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानिपारिप्लवंशसती" ति विहिते शंसे सर्वेषां मन्त्राणां विनियोगाद्ग्राम्यादीनामपि तत्रैवोत्कर्षः । यद्यपि च तत्र दृष्टविधानोपयोगः, तथाप्य दृष्टद्वारैव तदुपपत्ति" रित्युक्तं । तद्वाचस्तोमेप्य दृष्टार्थतावश्यकत्वे ग्राम्यादीनामपि सान्निध्याबाधार्थं प्रकृतग्रहएव अदृष्टार्थत्वस्य न्याय्यत्वादुपेक्षितम् । यदितु वचनेन सान्निध्यबाधान्न प्रकृतग्रहसंबन्ध इत्याशङ्क्येत, ततो दर्शपूर्णमास प्रकरणपठितानां जपादिमन्त्राणामन्येषां च लिंगादिविनियुक्तानां वचनेन लिंगादिबाधापत्तेर्न तदंगत्वसंभवः । अथतु वाक्यस्यापि सामान्यविषयस्य विशेषनिष्ठलिंगादि बाधकत्वायोग इष्येत, ततस्सन्निधावपितुल्यम् । तस्मात्पूर्वोक्त विधयैवार्थवत्वदर्शन व्याख्येयम् ।

॥१७॥सू — अपिवाश्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ॥२ - १ - २४॥

नैन्द्रस्य प्रगाथस्योत्कर्षसंभवो । साद्दिमतावत्प्राकरणिक एवैन्द्र यागे, तस्याधान्तराधिकारविहित मन्त्रांतराविरोधेन वचनस्य मन्त्रस्यानवकाशात् । नापि क्रतुप्रकरणबहिर्भूते इंद्रयागांतरे, तत्र सामान्य संबन्धबोधक प्रमाणाभावेनोत्कर्षा नुपपत्तेः । इन्द्रशब्देन महेन्द्रस्याग्नि शब्देन च महेंद्र प्रतिपादनतु लक्षणाभियात्वयैव निरस्तम् । अवशिष्यते तावद्यागवेलायां विशेषणयुक्त प्रकाशनेपि मंत्रे विशेष्यमात्र प्रकाशन ना नुपपन्नमिति, तत्रेदंवाच्यं, स्तौतिशंसत्योर्गुणि प्रकारक गुण विशेष्यकबोधानुकूल व्यापारवाचित्वस्य गुणिनिष्ठ गुणतात्पर्यक बोधानुकूल व्यापारवाचित्वस्य वा वक्रकेशोदेवदत्त इत्यादाविवावधारणात्, गुणिप्रकाशनार्थत्वे लक्षणापत्ते स्तौतिशंसति वाक्यस्यैवार्थस्य विधेयत्वावगमात् तस्य च दृष्टार्थत्वासंभवे अदृष्टार्थत्वकल्पनस्य फलमुखत्वेन प्रामाणिकत्वान्ना नुपपत्तिरिति । लोके वक्रकेशो देवदत्त इत्यत्र देवदत्ते वक्रकेशप्रतिपादनएव स्तुति मुद्दिश्यपद्यते, न पुनर्वक्रकेश

ण्वस्य देवदत्तविशेष्यता प्रतिपादने । तेन स्तौतिशब्दाति पदशक्ति पर्यालोचनया प्रकाशनार्थत्वावगमाद् दृष्टार्थत्वांगीकारेणापि गुण प्रकारक गुणिविशेष्यक शाब्द बोधानुकूल व्यापाररूपस्तुति विधापि त्वमेव युक्तम् । नच प्रयाजशेषेणेतिव दृष्टार्थत्वानुरोधेन लक्षणां गीकरणमप्यदोष , प्रकाशनस्य लिंगकल्पश्रुतिबलेनैव प्राप्तिसम्भवे लक्षणयैव साधप्रतिपादनेपि विधिवैयर्थ्यात् । किञ्च दृष्टार्थत्वं विनियोगमन्त्राणामभ्युपगम्यते, स्तुतेर्वा ? नाद्य , मन्त्राणामपि स्तुतिनिष्पादकत्वेन तत्त्व स्यात् । नान्त्य , स्तुतिस्वरूपस्येवहानापत्ते । तस्माच्छ्रुतिश्रुतिसंयोगात्प्रक रण एव स्तौतिशब्दस्तुतिरूप क्रियोत्पत्ति विदध्यातामिति सूत्रार्थः ।

॥१३॥ सू — शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २ - १ - १५ ॥

‘ द्वादशस्तोत्रोऽग्निष्टोमो द्वादश शस्त्रोऽग्निष्टोम ” इति श्रुत द्वाद शत्व न प्रकाशनलक्षणार्थविषय स्यात्ते प्रकाशमाना मन्त्राश्च प्रतिपद देवाभिप्रायेण द्वादशत्वानुपपत्ते । प्रकाशनत्वेनैक्यांगीकारे सुतरात् दनुपपत्तेश्च । अस्मन्मतेतु त्वस्यापि मन्त्राश्च स्तुतिव्यक्तीना भेदे विधि भेदेन विधेयतत्तदनेकस्तुतिव्यक्ति वृत्तिविधेयतावच्छेदकीभूते वैजात्या घायभावा तज्जातिगत द्वादशत्वोपपत्ति । ममतु प्रकाशनस्य सामर्थ्य प्राप्तत्वेना विधेयत्वा सवैजात्यकल्पन प्रमाणमस्ति ।

किञ्चास्मन्मते वैजात्याकल्पनेपि तत्तद्विधिभेदेन विधेयभावना भाव्यस्या नेकस्तुतिजन्या पूर्वस्य भेदावश्यभावा त्तद्गतद्वादशत्वेनापि स्तोत्राणि द्वादशत्वोपपत्ति । प्रकाशन पक्षेतु तस्य दृष्टार्थत्वेना पूर्वा नंगीकारात् दृष्टप्रयोजनस्यस्य च प्रत्यक्षबाधितत्वेन द्वादशत्वानुपपत्ति । अतोद्वादशशब्देन स्तोत्राणां शस्त्राणां च पृथक्त्वाक्षेपादपि न प्रका शनलक्षणा ।

॥१४॥ सू — अनर्थकञ्च तद्वचनम् ॥२ १ १६॥

प्रकाशनार्थत्वपक्षे अग्निष्टुति "आग्नेया ग्रहाभवन्ती" ति वचनेन प्राकृतग्रहानुवादेनाग्निदेवताविधौ कृते प्राकृतदेवताबाधव त्प्रकाशक मन्त्रबाधेनाग्निप्रकाशकमन्त्रांतराणा न्यायादेव प्राप्ते त्वाग्नेयीषुस्तुव तइति वचनवैयर्थ्यापत्ति । नचास्य प्राकृतमंत्रेष्वग्निपदोहप्रसक्तौ मन्त्रान्तरविधानेनार्थवत्त्वमिति वाच्यम्, "पूयतिवाय एतद्वाक्षर यदे नमूहयति तस्मादृचनोहेदि" ति ऋगूहनिषेधा दर्थप्रकाशनरूपकार्य बले नाग्नेयमन्त्रांतरस्यैव प्राप्तिः। अस्मन्मतेतु त्वयपि ग्रहाणामाग्ने याचे कर्मासमवेतगुणिनिष्ठस्यापि गुणस्यकीर्तनेन स्तोत्र शस्त्रजन्यादृष्ट संपत्युपपत्ते प्राकृतानामिव मंत्राणा मुच्चारणे प्रसक्ते तन्निवृत्त्यर्थमाग्ने यीषु स्तुवत इति सार्थकम् ।

॥१५॥ सू - अयथार्थं प्रतीयते ॥ २ १ २७ ॥

सम्पद्धि स्तोत्र शस्त्रचेति श्रुत्या स्तोत्रशस्त्रयो स्सम्बन्ध प्रतीते स्सबधस्यच भेदसाधनाया स्तोत्र शस्त्रयोस्स्वरूपत. फलतोभेदे बैजात्य कल्पनया भेदोवधार्यते । नचासौ प्रकाशनार्थत्वपक्षेसभवति। नच स्तोत्रा दावपि प्रगाणा प्रगाणकृत सभवत्येवेतिवाच्य, स्वरूपत फलतोवा भेदा सभवे प्रगाणाद्यर्थ कृतभेदस्या न्याय्यत्वात् ।

॥१६॥ सू - अभिधानचकर्मवत् ॥ २ - १ २८॥

यदिद स्तोत्रशस्त्रादिरूप सामान्याभिधान यद्याज्यप्रगाणादिरूप विशेषाभिधान तदुभय मप्याराद्रुपकारकत्वपक्षे उपपद्यत, नतु संस्का रकर्मत्वपक्षे, संस्कारस्य संस्कार्यनिरूपणाधीन निरूपणीयस्य संस्का र्येणैवावच्छेदसिद्धौ अवच्छेदकीभूतसज्ञानपेक्षत्वात । एव सत्यपि यद्याराद्रुपकारकत्वग्राहक स्तौति शसति धातुरूप ग्रुतिसयोग स्संस्कारकर्मबाधकोनस्या, तत्रोंलिंगेन संस्कारकर्मत्वस्यैवावधारणात "अग्नुगृह्यापदाभ्य गृह्णाती" ति वदगार्यासायस्यवच्छेदकातरे सत्यावच्छि न्नमेष ज्ञात कृत कर्माभ्युदयकारिभवतीति कल्पनया सज्ञाप्यगाभि येत तत्सेवदस्तोत्यत आराद्रुपकारकत्वमेव युक्तमुत्पश्याम ।

॥१७॥ सू – फलनिर्वृत्तिश्च ॥१ । २९॥

' स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जस्वत्पयस्वत् आमास्तोत्रस्य स्तोत्र गम्या दिंद्रियावद्वावनामहेधुक्षीमहि प्रजामिष मामे सत्याशीर्यहस्य भूयादि " तिमन्त्रे भावनिष्ठातेन स्तुतपदेन स्तोत्रक्रियोपादानात्, स्तोत्रस्य मापे स्तोत्रमावि तदेव भूत स्तोत्रस्योर्जस्वत्पयस्वद्रूपा मामगम्यात्, ईद्द्श इद्रोपलक्षित देवतावतो वय रवां याचामहे प्रजामिष भजामहे इतिचेच यतरद्लक्षितस्य स्तोत्रस्य शीरसत्या भूयादित्यर्थकेन स्तोत्रा देव फल प्रार्थित न देवताया । यद्यपि च नेद स्तोत्रस्यफल करणविभक्ति संयोगाभावेन यागतत्त्वगभावस्य स्तोत्रस्य प्रोत्रवर्णित फलकल्पनानुपपत्तेः तथापि प्रधानफलमेव परम्परासम्बन्धेन स्तोत्रा प्रार्थितलक्षणया स्तोत्रफलमेव फलूपचारोपपम् । अतश्च स्तोत्रक्रियात फलप्रार्थनात्तस्या एव प्राधान्यम्, न देवताया । इतरथाहि देवताप्रयफल प्रार्थ्येत प्रधानत्वात्, नांगभूतात्मकाशनात् । किं च प्रकाशनस्य दृष्टफलत्वेन तापलस्य प्रापद्यागम्यत्वात् प्रार्थनाद्याव, स्तोत्रफलस्याव दृष्टत्वात् दृष्टत्वमिति विशेष । अत आरादुपकारकत्वेव स्तोत्रशास्त्रागीतिसिद्धम् ।

प्रयोजन माप्त प्रहानुवादेन विकृतौ देवतांतरविधाने आग्नेयीषु स्तुवतृत्यपक्षिप्रवचनाभावे प्राकृतानां मन्त्राणामविकारेण प्रयोग सिद्धांते, पूर्वपक्ष प्राकृतप्राधान्येन वैकृतदेवताप्रकाशताकम इति दशमे वक्ष्यते ।

इति स्तोत्रादिप्राधान्याधिकरणम् ॥५॥

अथ मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् ।

॥१॥ सू – विधिर्वा [illegible] ॥१—२—२४॥

"भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयतेषह्यर्थोविधीयते" इत्य नेनोपक्षिप्तानां विधायकाख्यातानां "तानिद्वैध" मित्यादिना द्वैविध्य मुक्त्वा इदानीं प्रसंगादाख्यातस्यापि क्वचिद्विधायकत्वं नास्तीति प्रतिपाद्यते ।

' नतानशातिनदभाति तस्करोनासामामित्रो व्यधिरादधर्षति । ज्योगिताभिस्सचते गोपतिः स्सह देवांश्च याभिर्यजतेददाति च " इत्या दिमन्त्रे ' यस्योभयँ हविरार्तिमार्छे " दित्यादौ ब्राह्मणेच येयच्छब्दादि समभिव्याहृता आख्यातशब्दा स्ते किं विधायका उतनेतिसंशय । अत्रास्य पूर्वभेदोपयोगित्वंच विचार्यमाणत्वा त्पादाध्यायसंगतीस्पष्टे । प्रासंगिकीत्यनन्तरा ।

तत्रार्छेदित्यादौ अप्रतिबन्धलिङ्श्रवणा द्यजतेददाति चेत्यादा वपि श्रुत्युन्नीत लङ्न्तत्वावधारणा द्यजेतस्वर्गकामइतिवदेव विधाय कत्वमितिप्राप्ते । नच यच्छब्दादिना प्रतिबन्ध यच्छब्देन गोपदा र्थस्य सिद्धत्वद्योतनेपि " यदाग्नेयोष्टाकपाल " इतिवत् भागसाधनत्वेन त्वद्युपपत्ते । अतएव कर्तृसमानाधिकरणस्य यच्छब्दस्यैव प्रतिबन्ध कता न कर्मसमानाधिकरणस्येति सिद्धान्तिनोपि प्रवादः ।

वस्तुतस्तु गुणभूतेन यच्छब्दादिना प्रधानभूतविधिशक्ति प्रतिब न्धस्यान्याय्यत्वा त्कर्तृसमानाधिकरणे यच्छब्देसत्यपि न विधित्व व्याघात । किं च यच्छब्दादिः प्राप्तिद्योतक त्मतिबन्धक वाच्यम् । साप्रतिप्राप्तिः प्रमाणान्तरेणास्ति तदातेनैव प्रतिबन्धसिद्धेः कृतयच्छब्दादिना । यदिनास्ति तदा यच्छब्दसद्भावेपि " यएव वि द्वानग्निंचिनुत " इतिवदर्थवादस्तार्थकत्वादेव विध्युपपत्ते र्नयच्छब्दादे प्रतिबन्धकताभवति ।

वस्तुतस्तु एतस्य मन्त्रस्य गोद्रव्यकानूबन्ध्य पशुपुरोडाशानुनिर्वा प्य दैविकहविर्यागे चरुद्रव्यके गोदेवत्ये याज्यात्वेन विनियुक्तत्वात्तत्र

यदुद्रव्यकाया द्रोद्रव्यकत्वाभावेन तत्राविनियुक्तस्याप्यस्या प्राप्तस्वतन्त्रगो द्रव्यक यागविधायकत्वोपपत्ति । नच साक्षाच्छ्रोषिणिदेविवकाद्वियोगिगो द्रव्यकत्वाप्रामाण्येपि तच्छ्रोषिण्या मनूपन्यासा गोद्रव्यकत्वस्य प्राप्तत्वाद् विधायकत्वोपपत्ति रितिवाच्यम् , एव यथाकथंचि त्प्राप्तिसंभवे प्यभ्या सात्कर्मा तरत्वोपपत्ते । अतश्च यजेतस्वर्गकाम इत्याख्यातघ त्मवगत स्याप्याख्यातस्य विधिरूपैकप्रयोजनकत्वमेव, विधायक शब्दत्वस्याभ यत्र समानत्वादिति सूत्रार्थ ।

अत्र च मन्त्रग्रहण यच्छब्दादि समभिव्याहृताख्यात मात्रोप लक्षणम्, नतु स्वतन्त्रम्, यत्सतायकपित्र्यक्षा मा लभेते" त्यादावपि युक्तप्रसिद्ध्या मन्त्रत्वेपि विधायकत्वांगीकारात । यस्योभयमित्यादौ च ब्राह्मणे यच्छब्दादिसमभिव्याहारे तदनंगीकाराच्च । अतश्च सर्वस्याप्य स्योदाहरणत्वेपि प्रायशो यच्छब्दादि समभिव्याहारस्य तेष्वेवसत्त्वात्सूत्र मन्त्रग्रहणम् ।

सिद्धान्तमाह-

॥३॥सू — अविरा प्रयोग सामर्थ्यां मन्त्रोभिधानवाचीस्यात् ॥२ १ ३४॥

नैतेविधायका यजते 'इत्यादीनामुद्भेद् साधारण्येन विध्यर्थक त्वा निश्चयात । नच स्तुत्यात्वनिश्चय विधेरभावे स्तुतेरेवा निश्चयेन तस्या अतन्निश्चायकत्वात । नच यत्सतायकपित्र्यज्ञानालभेते" त्यादिनंदप्रामाण्यत्वेनैव तन्निश्चायक, गोद्रव्यकस्य यागदानादेरनुवादादि रूपस्य तदन्यस्यथा बहुश प्रामाण्येन तदसिद्धे । अतएव न विधि पुनश्च गणरूपाद्भ्यासा कर्मान्तरत्व शक्य विधित्वस्यैवा निश्चयेनाभ्यासस्वरूपा भावात । विध्यभावेपि पुनश्श्रुतिमात्राद्भेदस्तु पुनःश्रुतेस्स्मरणार्थत्वेनाप्युप पत्ते रनन्यपरत्वाभावादयुक्त । किंच यद्यप्यत्रविधायका लिङादिरश्रोप्यत तथापि यच्छब्दादिना विधिशक्तिप्रतिबन्धा ग्राह्य विधायकत्वोपपत्ति । तथाहि - यच्छब्द स्तावत्स्वसमभिव्याहृतार्थस्य सिद्धतांद्योतयन् प्राप्ति

मपेक्षते । अस्ति चात्रसा । अतो गोद्रव्यकयागदानादेरनूद्यमानस्या ज्ञात ज्ञापनैक स्वभावविधिविषयत्वायोग स्स्पष्ट एव । नच यच्छब्दस्य स्वार्थमात्रे सिद्धताद्योतकत्वात् द्रोस्वरूपानुवादेपि तस्य साधनत्वेनाविध्यु पपत्ति रितिवाच्यम्, यः पाकंकरोति सभुङ्क्तइत्यादौ यत्तच्छब्दयो स्स्वसमभिव्याहृतमात्रे सिद्धत्वद्योतकत्वाव्युत्पत्तेः । अतएव याभिर्यजमानपाश्च गाद्ददाति तानवगच्छति, नच तस्करोदभ्नोति, नचएनाः अमित्रोऽय धिराद्धर्षति व्यथया अभिभवति, गोस्वामीच ताभिस्सह चिरमद्धतीति यच्छब्देन समभिव्याहृते गोद्रव्यकयागदानादावपि सिद्धताप्रतीतेन विधेयत्वोपपत्तिः । यच्छब्दस्य समभिव्याहृतवृत्ति सिद्धताद्योतकत्वा देवस्य यत्रकर्तृसमभिव्याहारस्तत्र कृत्याश्रयरूपकर्तृत्वस्य सिद्धता प्रतीतौ कृतेरपि तत्प्रतीते विधेयत्वानुपपत्त्या विधिशक्त्यनुपपत्तिः । यत्र तु कर्ममात्रसमभिव्याहृतो यच्छब्द स्तच्छब्दसमभिव्याहृतश्च विधिं स्तत्रसत्यपि कर्मस्वरूपस्यानुवादे कर्तव्यत्वेन विधानोपपत्तेः न विधिशक्तेः प्रतिबंधकता यच्छब्दस्य । प्रकृतेतु विधेयं यच्छब्देनैव स मभिव्याहारादयुक्ता प्रतिबंधकतेति विशेषः । एव सत्यपि यदिकश्चि चिद्व्याकोचयमाने प्राप्तिर्नसंभाव्येत ततो यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति यच च्छब्दस्य स्वार्थमात्रसिद्धत्वद्योतकता मगीकृत्य विधेः विधायकत्वोपपत्ते र्नशक्तिः प्रतिबध्येत । नात्वेतदस्ति, गोद्रव्यकस्य यागदानादेर्बहुशः प्राप्त्यभावात् ।

यत्तु- सत्यपि यच्छब्दस्य विधिविरोधित्वे प्रधानभूतत्वा द्विध्य नुग्रह एवन्याय्य., न गुणभूतयच्छब्दानुग्रह, इत्युक्तम् । तदुच्चैर्ऋचा क्रियत इत्यादौ प्रधानभूतस्या प्युपसंहाररूपस्य विधे रुपक्रमस्थेन गुणभू तेनाप्यर्थवादेन बाधस्य वक्ष्यमाणत्वा दकिंचित्करम् ।

वस्तुतस्तु- विधिवदेव यच्छब्दस्यापि प्रधानभूत भावनान्वयित्वा द्यविधि प्रतिवस्य गुणत्वम् । यदि परं पदांतरत्वा तदपेक्षया विप्र कर्षशंस्येत, ततः "ऐन्द्रपञ्चशराव" मित्यनेन वाक्यभेदापत्त हेतुहेतुम तोरित्यनुशासन वैयर्थ्यापत्तेश्च विधिशक्तिप्रतिबंधोनुसंधेयः ।

न्यूह प्रवरनामधेयानि किं मन्त्रा उतनेतिविचारः। केचित्तु मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदस्य द्वैराश्ये निरूपिते प्रसंगात्प्रत्यक्षपठितएववेदे द्वैराश्यंनत्वनुमित इतिवदनूहादीनां द्वैराश्यबहिर्भावेन प्रतिपादयन्तइत्याहुः। तेषामनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमितिवद् ब्राह्मण त्वमित्यपि सूत्रापत्तेः उपेक्षैवयुक्ता।

तत्रप्रयोगकाले अर्थाभिधायकस्यैव मन्त्रपदवाच्यत्वादूहादीनां चार्थाभिधायकत्वस्य स्पष्टत्वात् मंत्रपदएकवाक्यत्वाच्चैषां मन्त्रत्वम्। अन्यथाह्य मन्त्रैकवाक्यतापन्नानां मन्त्राक्षराणामपि श्लोकैकवाक्यतापन्न मन्त्राक्षरवद् मन्त्रत्वापत्तिः। ऊहेतु मन्त्रान्तर्गताग्निपदत्यागादप्यवशिष्टाक्षरेषु सा। अस्मन्मतेतु मन्त्रभूताग्नि पदयुक्तानामिव मंत्रभूतसूर्यादि पदयुक्तानामपि मंत्रत्वोपपत्तेर्नायंदोष। तस्मादूहादीनामपि मन्त्रत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते -

प्रयुक्तन्यायाप्रतिपादिता अव्याप्त्यादिदूषणवशेनैतल्लक्षणायोगस्य स्पष्टत्वा दभियुक्तप्रसिद्धिविषयत्वस्यैव तल्लक्षणत्वं वाच्यम्। अतश्चोहादीनां तदभावेन मन्त्रत्वायोगस्स्पष्टएव। नचैतावता तदेकवाक्यतापन्नमन्त्राक्षराणाममन्त्रत्वापत्तिः, मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानस्य दृढत्वात्। अतएव कर्मकालेऽप्यध्यान्त्य-प्लुतिकरणेऽपि न मन्त्रत्वहानिः। यत्तु श्लोकाद्येकवाक्यतापन्न द्विषमन्त्राक्षरेषु न मन्त्रत्वप्रसिद्धिरभियुक्तानां तत्र मन्त्रत्वे प्रमाणाभाव स्स्पष्टएव। अतश्चोहादि ष्वभियुक्तप्रसिद्ध्यभावेन अमन्त्रत्वेऽपि तदेकवाक्यतापन्नानामक्षरान्तराणां तदभावात् मन्त्रत्वोपपत्तिः। एवश्चैवं कुर्वीद्भिरित्यादौ इरापदस्य मन्त्रत्वप्रसिद्ध्यभावेन मन्त्रत्वेऽपि तदेकवाक्यतापन्नाक्षरान्तराणां मन्त्रत्वोपपत्तिः। इरापदेमन्त्रत्वप्रसिद्धिस्तु अध्ययनकाले पारायणादौ चोपयुज्यतइतिद्रष्टव्यम्।

यत्तु वार्तिके इरापदस्य ऐरमितिविधिवाक्ये तद्धितान्तर्गतत्वे नाम्नातत्वादस्यैव मन्त्रत्वमित्युक्तं, तद्ब्राह्मणे समाम्नातस्यापि मन्त्रप्रसिद्ध्यविषयत्वेन मन्त्रत्वायोगात् वचनान्तायक्षपिशङ्गाना छमेतेत्यादिवन्मन्त्रव। न्वेदपाठाभ्युपगमेऽपिवा ऐरपदस्यैव पठितत्वेन मन्त्रत्वापत्ते स्तद्विधेयस्येरापदस्यवस्तुतः पाठाभावेन मन्त्रत्वानुपपत्ते रतिशयार्थमितिद्रष्टव्यं।

एवं यत्रापि सूक्तवाकादौ "आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ" इति सर्वनामसंयुक्त मन्त्राम्नानं तत्राप्यध्ययनविधेः स्वाध्यायकाले मन्त्रस्यापि कर्मकाले तत्पदस्थाने पठनीयस्य देवदत्तादिपदस्य स्वरूपेण पाठादभियुक्तप्रसिद्धिविषयत्वानुपपत्तेः समन्त्रत्वम् । नच सर्वनाम्नि मन्त्रताप्रसिद्धेः तत्स्थानीये तदनुमेये देवदत्तादिपदविषयत्वकल्पना मन्त्रत्वोपपत्तिरिति वाच्यं, सर्वनाम्न्यपि मन्त्रत्वप्रसिद्धेः स्वाध्यायोपयुक्तत्वात् । अतोऽत्रापि देवदत्तादिपदे मन्त्रत्वोक्तिरतिशयार्थैव वार्तिके द्रष्टव्या । तस्मादभियुक्तप्रसिद्धिविषयवाक्यमूहादौ न मन्त्रत्वं । प्रयोजनं पूर्वपक्षे ऊहादिभ्रेषे मन्त्रभ्रेषनिमित्तं प्रायश्चित्तं । सिद्धान्ते त्वङ्गभ्रेषनिमित्तकमेव । मन्त्रत्वनिमित्तकशाकट्यविचारादिफलं चास्य । सूत्रं स्पष्टम् ।

इति ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणम् ॥९॥

अथ ऋग्लक्षणाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - तेषामृग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥२-१-३५॥

एवं लक्षणाभिधीकरणेन मन्त्रपदेषु ऋगादिषु प्रसङ्गात्तदवान्तरभेदरूपस्य ऋगादेः "अहिर्बुध्नियमन्त्रं मे गोपाय" इति वेदे ऋगादिपदार्थज्ञानार्थं लक्षणमुच्यते । तेषां मन्त्राणां मध्ये यत्र पादव्यवस्था त्रिपदा गायत्री चतुष्पदानुष्टुबित्यादिका सा ऋक् । अथवाष्टाक्षरे पादसमाप्तिरिति पादव्यवस्थायत्तत्वान्निरुक्तम् , वृद्धव्यवहारे तादृशस्थले ऋक्त्वप्रयोगात् । सा च पादसमाप्तिः क्वचिदर्थवशेन । यथा अग्निमीळे पुरोहितमित्यत्र । नचात्र ऋगर्थपर्यवसानात्तत्र मध्यमेन पादेन समाप्तिः ? ऋगर्थपर्यवसानेऽपि ईळे इत्याकाङ्क्षितपदादर्थान्तराय पर्यवसानाभावात् । एवं मध्यमयोरपि पादयोः देवदानयाज्यानुवर्तिनोरर्थपर्यवसानं द्रष्टव्यं । अतो

युक्तार्थवशेन पादव्यवस्था । क्वचित्तु "अग्निःपूर्वेभिर्ऋषिभि" रित्यादौ लघु गुर्वक्षरसाम्याल्पवृत्तवशेन,"अग्निमीळे"इत्यादौ चाक्षरसङ्ख्यानियमलक्षण छन्दोवशेन,"समुद्रा मिन्द्रंनरेजमान"मित्यादौ चाल्पवैषम्येणैव, पादव्यवस्था। अतएव सूत्रे अर्थवशग्रहणं वृत्तवशादेरुपलक्षणार्थं । तदपि च न लक्षणान्तर्गतं, पादव्यवस्थावन्मन्त्रस्व रूपस्यैव लक्षणस्या नतिप्रसक्ततरत्वात् ।

इति ऋग्लक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ सामलक्षणााधिकरणम् ।

॥१॥ सू - गीतिषुसामाख्या ॥ २-१-३६ ॥

अथ तेषामित्यनुवृत्तस्य मन्त्रगतगीतित्वस्य सामशब्दार्थतोच्यते। अतश्च नलौकिकगीतावतिप्रसंगः । अभियुक्तव्यवहारात्स्यापि शब्दार्थत्वावधारणं । नचैव वैदिकगीतिविशिष्टमन्त्रेऽभियुक्तप्रयोगा न्मन्त्रस्यापि वाच्यतापत्तिः, मन्त्राणां व्यक्तिन्यायेन लक्षणयापि भानोपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । विस्तरेणचैतदसमे उपपादयिष्यामः । नचैवं पौनरुक्त्यम् , सामशब्दस्य गीतिमात्रवाचित्वेतद्विशिष्टमन्त्रवाचित्वे वा उभयथा ऋग्यजुर्भ्यां विवेकोपपत्तेः गीतिमात्रवाचित्वस्य इहानुपयोगेन अवाच्यत्वात् सप्तमएव ऋगन्तरे अतिदेशासिद्ध्यर्थं अवश्यवाच्यत्वात् । इह सप्तमसिद्धस्यैव गीतिमात्रवाचित्वस्य अनागतावेक्षणेन शिष्यहितार्थं कथनेन पौनरुक्त्यानापत्तेः । यथाच तस्य नाक्षाद्यधिकरणेन पौनरुक्त्य तथा सप्तमएव उपपादयिष्याम. ।.

यत्तु नवमे पुनर्गीतिमात्रवाचित्वकथनं तदुत्तरविवक्षार्थं स्मरणार्थमिति तत्रैव वक्ष्यते ।

इति सामलक्षणाधिकरणम् ॥११॥

अथ यजुर्लक्षणाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - शेषेयजुश्शब्दः ॥ २-१-३० ॥

ऋक्सामभिन्नं यावन्निर्दिष्टाक्षरमन्त्रजातं तद्यजुः । स्तोभाक्षराणामपि यजुष्ट्वप्राप्तिरिष्टापत्तिः ।

इति यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ निगदानांयजुष्ट्वाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - निगदोवा चतुर्थंस्या द्धर्मविशेषात् ॥ २-१-३१ ॥

शेषे यजुश्शब्द इत्येतदाक्षेपेणेदमारभ्यते । सन्ति निगदानाम सा यज्ञाः परसम्बोधनार्थामन्त्राः अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः । ते किं यजूंष्येव, उतभिन्नाइतिविचारः । तत्र निगदानां यजुष्ट्वे "उपांशु यजुषे"ति वचनेनोपांशुत्वप्राप्तिः " उच्चै निगदेने " ति वाक्यविहितोच्चैस्त्वानुपपत्तिः । नच विशेषविहितेनसामान्यविहितस्यबाधः, विशेषविधेः स्वविषयवृत्तिभेद बोधनेनाप्युपपत्तौ सामान्यस्यापि वाक्यस्य संकोचप्रमाणाभावात् । नच परप्रत्यायनफलकत्वानुरोधेनोपांशुत्वविधेः संकोचादुच्चैर्निगदेनापस्यात्

चादृशत्वोपपत्ते र्नभेदबोधकतेतिवाच्यं, मन्त्रगतलिङ्गप्रमाणकरणप्राप्तनरूपकार्यानुरोधेन वाक्यस्यापि ब्राह्मणगतस्य सङ्कोचायोगात् । "नम. प्रधक्रदेवेज्यामन्त्रिष्य" इत्यादीना परसम्बोधनार्थत्वस्याप्यभावाच्च । सत्यपि परसम्बोधनार्थत्वे उपांशुत्वव्यतिरिक्तमन्त्रादिस्वराणामपि पक्षे प्राप्तत्वादुच्चैस्त्वानुवादानुपपत्तेश्च । अतश्चोच्चैर्निगदेनेत्यस्य विधित्वावश्यम्भावाद्भेदबोधनादपि तदुपपत्ते र्नसामान्यस्यापिवाक्यस्य सङ्कोचकल्पनावसर । तस्मादर्थान्तर 'निगदा' । सूत्रस्पष्टम् ।

॥ १ ॥ सू – व्यपदेशाच्च ॥ २-१-३१॥

इमनिगदा. इमानियजूंषीति सञ्ज्ञाभेदादपि ज्योतिरादियद्भेदकतोपपत्तेरर्थान्तर । एवञ्च 'मन्त्रपरम्परय निगदभूतोभवति तस्माद्यजु" रिति सुब्रह्मण्याप्रकरणस्थे निगदस्य यजुष्ट्वसङ्कीर्तनयोगेन यागसाधनत्वमात्रपरम्, सुब्रह्मण्यमात्रस्यैववा यजुष्ट्वज्ञापकमिति द्रष्टव्यम् ।

॥३॥ सू – यजूंषिवानद्रूपत्वात् ॥ २-१-३३ ॥

नैतदेव. "अहेबुध्निये" ति मन्त्रे मन्त्रान्तरभेदाना मृगादिमन्त्राणांमध्ये तन्नामैवानुकीर्तनेन निगदस्य भेदेना नुकीर्तनात, मन्त्रएव स्वयं निगदभूतो भवतीत्यत्र ऋक्सामभिन्नमन्त्रस्य सुब्रह्मण्यानिगदेयजुष्ट्वसाधकत्वेनोक्तस्य निगदान्तरेष्वपि सत्त्वाच्च । नचायमौगिको यजुश्शब्द', जपादिसाधनमन्त्रेऽपि प्रश्लिष्टपठिते यजुश्शब्दप्रयोगेण तस्यरूढत्वावगमा यौगिकार्थबोधकत्वानुपपत्ते. । तस्माद्यजूरूपत्वादभिन्नानांयजुष्ट्वमेव । यत्तु विरुद्धधर्मकत्वा द्भेदइति तत्रोत्तरम् –

॥४॥ सू - वचनाद्धर्मविशेष ॥२ १ ३४॥

'वेदोवा प्रायदर्शनादि" त्यत्र तृतीये वेदोपक्रमानुरोधेनोच्चैस्त्वादेः ऋग्वेदादि विहितकर्माङ्ग मन्त्रमात्राङ्गत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वेन भवन्मतेप्युच्चै र्निगदेनेत्यस्यो पांशुयजुषेति वाक्यसङ्कोचस्यावश्यं भावा

द्भेदानुमापकत्वानुपपत्तेः, सत्यपि चोच्चैस्त्वादे ऋगादिधर्मत्वे परप्रत्यायन रूपदृष्टार्थानुरोधेनोपांशुत्वानुपपत्तेः उपांशुयजुषेत्यस्य निगदाविषयत्वानुपपत्तेः सत्यपि निगदानां यजुष्ट्वे उच्चैर्निगदेनेत्यस्य निगदेषु पक्षप्राप्तमन्द्रादिव्यावर्तनफलकोच्चैस्त्वनियामकत्वोपपत्तेर्भेदानुमापकत्वायोगाच्च । नच लैङ्गिकं परप्रत्यायनार्थत्वस्य ब्राह्मणवाक्यगतेन वाक्यप्रमाणकेनापि बाध्यताम्, लैङ्गिकस्यापि प्रधानभूतस्य परप्रत्यायनस्याङ्गभूतेनोपांशुत्वेनबाधायोगात् । उक्तं ह्युत्तरप्रमाणबलाबलापेक्षया प्रमेयबलाबलं ज्याय इति । अतश्च लिङ्गेनैवोपांशु यजुर्वाक्यस्य संकोचितत्वान्नोच्चैर्निगदेनेत्यस्य सफलत्वकता । किंच नावश्यं लिङ्गस्यैव विधिसंकोचे व्यापारः अपितु विधिवाक्यस्यापि स्वनिष्ठगौरवपरिहारार्थं स । तथाहि- उपांशुयजुषेत्यस्य निगदेष्वप्यन्तःप्राप्तोपांशुता विधायित्वेन पूर्वविधित्वापत्तेः सतस्य वा दृष्टादेश्यकत्वेन गौरवापत्तिः । पुनश्च निगदभिन्नमन्त्रान्तरे पक्षप्राप्तोपांशुतानियामकत्वेन नियमविधित्वाद्वैरूप्यम् । अतो निगदातिरिक्तेष्वेव दृष्टपदार्थोद्देश्यकतालाघवार्थं स्वरविशेषनियामकत्वाङ्गीकरणात्स्वयमपि विधिस्स्वसंकोचेऽप्यपेक्षते । अतश्चोपांशुत्वाविषयीभूतेषु निगदेषु पुनर्निगदेनेत्यनेन स्वरानियमेनानुपपन्न ।

यत्तु -मूले उच्चैर्निगदेनेत्यस्य परप्रत्यायनरूपकार्यबलप्राप्तोच्चैस्त्वानुवादकत्वं सुपांशुत्वविधिप्रशंसाफलकमङ्गीकृतम्, तदतिशयार्थं, मन्द्रादिस्वरान्तराणामपि पक्षे प्राप्तत्वेन नियमवदनुवादायोगात् । परप्रत्यायनरूपकार्यरहितानामपि निगदानां सत्त्वेन तेषूपांशुत्वस्यापि पक्षप्राप्त्या सुतरां तदयोगाच्च । नचैवं सुपांशुयजुषेत्यत्र वस्तुतो वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेन वेदलक्षणावन्निगदपदेऽपि यजुर्वेदलक्षणापत्तेर्यजुर्वेदविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रेषु उच्चैस्त्वोपांशुत्वविकल्पापत्तिः, वेदोपक्रमस्यैकत्रैव लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वेनोपपत्त्या उभयत्र तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । नच नियामकाभावः, 'यायो यजुर्वेद" इति यजुःपदसमभिव्याहृत वेदपदोपक्रमस्य यजुः पदलक्षणायामेव तात्पर्यग्राहकत्वेन तदसिद्धेः ।

यावति पदसमूहे लोके वाक्यत्वप्रसिद्धिः तावत्येव यजुष्ट्वं न तु वाक्य समूहे, तस्यैकार्थं प्रतिपादकत्वाभावेन विनियोगानर्हत्वात्। लोकेऽपि यत्रै कार्थत्वात् विभज्यमाने साकांक्षत्वञ्च तावत्येव वाक्यत्वप्रसिद्धेः ताव त्येव यजुष्ट्वमित्यवगम्यते ।

ननु किमिदमर्थैकत्वम्? न तावत्पदार्थैकत्वं, तेषां गामानयेत्यादि वाक्ये नैकत्वात् । नापि वाक्यार्थैकत्वं ? तस्यापि संसर्गरूपत्वेन प्रतिपदार्थं भेदात् । नापि प्रयोजनैकत्वं, तथाहि सोऽपि रूपप्रयोजनैकत्वं विवक्षित तत्तस्मीयं चरुमित्यादौ द्रव्यदेवते प्रतिपाद्य, याग च प्रतिफलमित्यनेकार्थत्वात् दर्थैकत्वानापत्तिः, " दर्शपौ र्णमासाभ्यां" इत्यादौ चरुत्वाश्रय पुरुष विशेष्यप्रयोजनैकत्वं? तदा "दर्श पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत " इत्यादावाग्नेयादिभावनानां मुख्यविशेष्य णां भिन्नत्वात् तदेकत्वानापत्तिः। अथ मुख्यविशेष्यप्रतिपादकशब्दैकत्वं, तर्हि व्रीहिभिर्यजेत वाक्ययोः भगो वा विभजत्वित्यादौ च तत्प्रतिपादकशब्दभेदे नार्थैकत्वानापत्तेः विभज्यमानसाकांक्षत्वरूपविशेषणोपादानवैयर्थ्यमिति चेत्,-भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्यमर्थैकत्वं। अस्ति च गामान येत्यादौ तत्, आनयनभावनाया मुख्यविशेष्यभूताया एकत्वात्। अस्ति चेदं द र्शपूर्णमासवाक्येऽपि, अनेकासामाग्नेयादिभावनानामेकेन प्रत्ययेनोपादानात् भिन्नप्रतीतिविषयत्वासिद्धेः। व्रीहियवादिवाक्ययोः भगो वा विभजत्वित्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वे मुख्यविशेष्यस्य यागविभाग भाव नादेरेकत्वात् दर्थैकत्वोपपत्तिः। न चात्र 'आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्प तां" मित्यत्र कॢप्तिभेदे 'कॢप्तीर्वाचयती"ति बहुवचनं द्विभागभेदे प्रमाणमस्ति, यतोऽर्थभेदः शक्यत । अतस्तत्रापि व्रीहियववाक्ययोः " भगो वा विभजतु अर्यमा वा विभजतु पूषा वा विभजतु " इत्यादौ चोक्तविधार्थै कत्वे विभज्यमानसाकांक्षत्वाभावाद्वाक्यभेदसिद्धिः । विभज्यमानसाका ङ्क्षत्वं चान्वीयमानयोः पदार्थयोरनन्वये अनिवृत्ताकांक्षत्वं। यथा गामा नयेत्यत्र गोशब्दस्य । न च भगो वा इत्यत्रार्यमा वा इत्यस्यानन्वये साका

साधमस्ति, स्ववाक्योपात्त विभजत्यन्वयेनैव निराकांक्षत्वात् ।
अतोऽस्यैवाविभज्यमानसाकांक्षत्व विशेषणसार्थक्यम् । अथैकार्थविशेषणसा
र्थक्यन्तु 'स्योनन्ते सदनं करोमि' इत्यस्यापि तस्मिन् सीदेत्यनेनानन्वये तच्छ
ब्दस्य साकांक्षत्वेन विभज्यमानसाकांक्षत्वा देकवाक्यत्वापत्त्या द्रष्टव्यम्,
तत्र विभज्यमानसाकांक्षत्वे प्यर्थैकत्वाभावात् । नहि सदनकरण प्रतिष्ठा
पन भावनयो रेकपदोपादानमस्ति, येनैकमर्थोऽतिविशिष्टत्व माश्रयेत ।
सदनकरणभावनायाः प्रतिष्ठापनभावनाया प्रकारत्वाङ्गीकारेण मुख्यवि
शेष्य भेदराहित्य साकांक्षत्वात्तु तस्यापि मुख्यविशेष्यता प्रतीतेः
तच्छब्दस्य च वाक्यान्तरोपात्त सदनकरणप्रकाशकत्वेनाप्युपपत्ते
र्वाक्येनलिङ्गबाधायोगादयुक्ता । अतोऽर्थैकत्वाभावादेव तत्रैकवाक्य
त्वाभावः । देवस्यत्वेत्यादिवाक्ये तूभय सत्वा युक्त निर्वपामीत्यस्यै
कवाक्यत्वम् । अतश्च तावद्यजुष्ट्वमपि, तावत पदार्थप्रकाशकत्वेन
यागसाधनत्वात् । न च यागसाधनत्वमात्रेण यजुष्ट्वम्, ऋच्यपि तदा
पत्ते, जपादिसाधनेषु तदनापत्तेश्च, किन्तु मन्त्रत्वावान्तर धर्मरूप
मखण्ड तद्दिशङ्गीकर्तव्य, तस्य च वेदत्ववत् सर्वमन्त्रेषु व्यासक्ति
कल्पनेऽपि यजुरवयवस्यैव विनियोगेन प्रकाशकत्वापत्ते र्न यजुष्ट्वस्य
पर्याप्तिकल्पने प्रमाण मस्तीतिवाच्यम्,- "मन्त्र एव यत्वेष निगद
भूतो भवति तस्माद्यजु" रित्यादौ वाक्येऽपि यजुःशब्दप्रयोगा स्त
र्यान्ति युक्तितोऽपपत्ते । अन्यथाहि सर्वेषु मन्त्रवाक्येषु व्यासक्ते यजु
ष्ट्वे एकस्मिन्निगदे यजुरवयवत्वा प्यजुःशब्दप्रयोगोपपत्ति । अतो
वाक्य पर्याप्त यजुष्ट्वम् । एव मन्त्रत्वमपि वाक्ये मन्त्रशब्दप्रयोगात्पर्या
प्तमेव । वेदत्वन्तु एकस्मिन्वाक्ये अधीते वेदाधीत इति व्यवहारा
भावा द्व्यासज्यवृत्त्येवेति वक्ष्यते । नचैव मन्त्रत्व यजुष्ट्वयो र्वाक्यमात्रवृ
त्तित्वे किंचिन्न्यूनेऽपि सम्पिन्नमन्त्रत्वापत्तिः, गार्गेटुनिजातिवत्पाणेषा
अप्रेगोत्वप्रत्यभिज्ञानबलेन गौरवत्वादिहापि तदङ्गीकारे बाधकाभावात् ।
अतएव यत्र नमापभिन्ना, यथा स्योनाधेस्वावाक्यनारम्भ टिरमभास

रेषु, तत्र नैव मन्त्रत्व मित्युक्तं प्राक् । तस्मा त्सिद्धं वाक्यमात्रवृत्ति
यजुष्ट्वमिति ।

सुतन्तु यद्विभज्यमान साकांक्षं पदजातं तदर्थैकार्थे स
त्येकं वाक्यमित्येव लोकेप्रसिद्धं, अतस्तादृशवाक्यवृत्त्येव यजुष्ट्वमि
त्येवमध्याहारेण व्याख्येयं । ननु यथा श्रुतमेव वाक्यलक्षणपरं मेक
वाक्यत्वलक्षणपरं वा, पूर्वोक्तमन्त्रप्रस्तावेनासङ्गतत्वापत्तेः । अतोमन्त्राणां
तद्विभागेपूर्वं निरूपिते अधुना तदवान्तरभेदस्य यजुषःपरिमाण निरूप्य
तइति द्रष्टव्य । अतएव ऋक्सामरूपयो स्तदवान्तरभेदयो रप्ये
वसिद्धपरिमाणत्वा त्तदनिरूपणेपि नक्षतिः ।

इति यजुःपरिमाणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथ वाक्यभेदाधिकरणम् ।

॥१॥ सू — समेषुवाक्यभेदःस्यात् ॥ २ - १ - ४० ॥

तदेवं विभज्यमानसाकांक्षत्वविशिष्टार्थैकत्वरूपवाक्यैकत्वेन यजुः
परिमाणे चिन्तिते, अधुना विभज्यमानसाकांक्षत्वादिकमेव कियत्सु पदेषु
व्यासक्तमिति विचार्यते । दर्शपूर्णमासयोः "इषेत्वोर्जे त्वावायवस्थ" इत्यादि
समाम्नायते । तत्रवायवस्थेत्यादेस्तावद्वत्सापाकरणे विनियुक्तस्य स्थेति
क्रियापदसत्त्वा द्वायुवच्छीघ्रगामिनो भवतमातृसमीपंपुनरागामिनो भवते
त्युक्तेर्वत्सापाकरणप्रतीतेर्देवस्यत्वेति मंत्रभेदस्य सुज्ञान परिमाण, 'इषेत्वे'
त्यादि त्वेकवचनान्तस्य शाखाच्छेदनादौ विनियुक्तस्य वायवस्थेत्यनेनैक
वाक्यत्वासंभवात्ततोभिन्नत्वेनावगतस्यापि स्ववाक्ये आख्यातपदाश्रवणा
त्प्रस्तुतान परिमाणमिति चिन्त्यते कियदेकं यजुरिति । तथा वाजपेये पठितं

"आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां अपानो यज्ञेन कल्पता" मित्यादि । तत्रापि कियदेकं यजुरिति चिन्त्यते । तदर्थं चार्थैकत्व विभज्यमानसाकांक्षत्वे कियत्सु पर्याप्ते इत्यपि चिन्तनीयं ।

तत्रेषेत्वेत्यादावाख्यातपदा श्रवणेपि साकांक्षत्वा त्तावदवश्यं कल्पनीयं । न च साकांक्षार्थज्ञानस्यापि मन्त्रजन्यस्यादृष्टार्थत्वेन जपादिवदुपपत्ते नाध्याहारावश्यकत्वमिति वाच्यं, "इषेत्वेति शाखांछिनत्ति ऊर्जेत्वेत्युन्मार्ष्टी"तीतिकरणेन च्छेदनाद्यंगत्वेन मन्त्रविनियोगा न्मन्त्र इतिकरणावगतकरणत्वस्य चाभिधानं विनानुपपत्तेः छेदनादिप्रकाशकत्वावगमेन छिनद्मीत्यादि पदाध्याहारावश्यकत्वप्रतीतेः । अतश्चाश्रूयमाणस्यैकस्यैवाख्यातस्य कल्पनोपपत्तौ अनेककल्पने प्रमाणाभावा दिषेत्वोर्जेत्वेति पदचतुष्टयाते एकमेव तदध्याह्रियते । यद्यपि च विनियोगभेदात्पूर्वपक्षेपि छिनद्मित्वन्मार्ज्मीत्याद्याख्यातद्वयकल्पनमावश्यकं, तथापीषेत्वेत्यस्य सामर्थ्या त्प्राकरणिकसर्वयोग्यक्रियार्थत्वस्यावगतस्या न्यक्रियाविषये बाधे त्वन्मार्जनविषयेपि बाधे प्रमाणाभावेन समस्तस्यैवैकत्वविनियोगावगते रेकवाक्यत्वोपपत्तिः । नन्वोर्जेत्वोन्मार्ष्टीत्यस्यैव पदद्वयमन्त्र विनियोजकस्य ब्राह्मणवाक्यस्य सामर्थ्यप्राप्तेषेत्वेति पदद्वयबाधकत्वं, तस्य प्रतीकग्रहणेनापि समस्तविनियोजकत्वोपपत्तौ सामर्थ्यबाधे प्रमाणाभावात । नन्वेषेत्वेति शाखां छिनत्तीत्यस्यापि प्रतीकेन समस्तविनियोजकत्वोपपत्तौ यत्पूर्जेत्वेत्यस्य कथम्प्रथमप्रतीकेन समस्तविनियोजकत्वमिति वाच्यम्, "आनः प्राण एतु परावत आंतरिक्षाद्दिवस्परि । आयुः पृथिव्या अध्यमृतमसि प्राणाय त्वे"ति मन्त्रस्य "प्राणाय त्वेति हिरण्यमभिव्यनीति" त्यनेनांतिमप्रतीकेनापि विनियोगस्य संकर्षे वक्ष्यमाणत्वात, तन्न्यायेनाव मध्यमप्रतीकेनापि समस्तविनियोगोपपत्तेः । अतश्च समस्तस्यैकाख्यातकल्पकत्वेनैकार्थत्वा त्तस्मिंश्च सर्वेषामनन्वये अनिवृत्ताकांक्षत्वेन विभज्यमानसाकांक्षत्वादेकवाक्यतालाभेन यजुष्ट्वोपपत्तिः । कल्पतामादिमन्त्रेषु यद्यपि कल्पतां

मित्याम्नातश्रुतम्, तथापि विभागवत्क्लृप्तिभेदे प्रमाणाभावेनैकार्थत्वोपपत्तेः । न वा पुरोडाशादिद्वारकभेदादेव क्लृप्तिभेदः, प्रयाजादिष्वेतेषां स्वतोऽसमवेतत्वेन स्वविभागोपयोगितया एकस्यामपि क्रियाया निवेशसंभवेन भेदकत्वात् । नच क्लृप्तीर्वाचयतीति संख्यया क्लृप्तिभेदः, वाचयते दक्षिणानुक्रमयाजकव्यापारत्वाविशेषेण तदन्तर्गतवचनकर्मतया अर्थरूपायाः क्लृप्तेरन्वयायोगेन क्लृप्तिपदस्य कल्पतामितिपदकसमापावगते स्वसंख्यायास्तन्निष्ठत्वेन क्लृप्तिरूपार्थनिष्ठत्वाभावात्तद्भेदकत्वानुपपत्तेः । नचैवमेकार्थत्वोपपत्तावपि विभागवदेव विभज्यमान साकांक्षत्वाभावात् नैकवाक्यत्वोपपत्तिः, एतेषां मैत्राह्वानार्थत्वेन दृष्टार्थानामपि क्लृप्तीर्वाचयतीत्यनेन समुच्चयावगमादेकस्मिन् मैत्राह्वानार्थं क्लृप्तिप्रकाशनरूपैकार्थे अनेकेषामपि कल्पतामितिपदानां परस्परसाहित्यावगमेन विभागेऽप्यनुवृत्ताकांक्षत्वोपपत्तेः । विभागपक्षे तु मंत्राणां दृष्टार्थत्वेन विकल्पात् साहित्यानवगते विभागेऽपि परस्परानाकांक्षत्वान्नैकवाक्यत्वोपपत्तिः । अतश्च क्लृप्तिप्रकाशनरूपैकार्थविशिष्टविभज्यमानसाकांक्षत्वरूपतद्वाक्यैकत्वलक्षणया एक यजुरेकत्वमिति ।

केचित्तु क्लृप्तिमन्त्रे वास्तवमेकवाक्यत्वं स्वरूपाद्यपि तु मन्त्रमर्थाः- वदाहरणद्वयेऽपि प्रयाजानामदृष्टार्थत्वमंगीकृत्य अदृष्टस्यैकस्यैव कल्पनयोपपत्तेः, अनेककल्पनायोगात् दृष्टरूपैकार्थत्वं परिकल्प्य तस्मिन् विभज्यमानसाकांक्षत्वादेकवाक्यत्वं कथयन्तः "यद्यपि च पूर्वसूत्रेऽस्तव प्रयोजनैकत्वेनैकार्थत्वं विवक्षितम्, किन्तु मुख्यविशेष्यभूतशाब्दप्रयोजनैकत्वेनैवतत्, तथाप्यज्ञाताभिप्रायस्यैवायं पूर्वपक्षः" इत्याहुः तदास्तयेव वाक्यद्वयस्यापि क्लृप्तिमन्त्रे उपपादितत्वात्, अदृष्टार्थत्वांगीकारे च प्रमाणाभावात्, तदेकत्वस्य च विनियोगभेदेन शब्दोपात्तप्रकारकत्वेन च कल्पनानुपपत्तेः, कल्पितेऽपि तस्मिन्नितरपदार्थानामन्वयानुपपत्तेः, अदृष्टत्वान्वयांगीकारेऽपि च साकांक्षत्वाभावादेकवाक्यत्वकल्पनानुपपत्तेः, ईदृशैकवाक्यत्वस्य पूर्वसूत्रे ऽनभिप्रेतत्वाच्चोपेक्षितम् ।

तस्मात्पूर्वोक्तविधयैवैकवाक्यत्वम् । इतिप्राप्तेऽभिधीयते-नात्रैकवाक्यार्थं । तथाहि-आद्योदाहरणे तावद्विनियोगभेदेनैवार्थभेदान्नार्थैकत्वं । न च मध्यांत प्रतीकेन समस्तस्यैवोभयत्र विनियोगान्नप्रत्येकमर्थभेद ? तत्रह्यादिमध्यान्त प्रतीकेनविनियोगः, यत्रमंत्रस्वरूपाम्नानवेळायामेव 'पदानां परस्पराकांक्षत्वम्, यथासंकर्षोदाहृतेमंत्रे । तत्राहि "प्राणायत्वेतिहिरण्यमभिव्यनिमी" त्युक्ते कथं हिरण्याभिव्यननस्य प्राणप्राप्त्यर्थतेत्यपेक्षिते परावतोदूरदेशा दन्तरिक्षाद्दिवश्च परिस्रवंतः प्राणः नः अस्मानागच्छतु यच्चपृथिव्याअधि उपरि आयुः तदप्यागच्छतु यतस्त्वाममृतत्वेन प्राणदानसामर्थ्यादिरयन्योन्या कांक्षत्वं मंत्रस्वरूपाम्नानवेळायामेवप्रतीयते । अतस्तत्रयुक्तोमध्यां त्यप्रतीकेनापिविनियोगः । प्रकृतेतु मंत्रस्वरूपालोचनवेळाया मिषे त्वोर्जेत्वेत्यनेन निराकांक्षत्वप्रतीतेः पश्चादवगम्यमानोऽविनियोग एकोऽपि नप्रतीकग्रहणायालं, पूर्वावगतनैरपेक्ष्यभंगापत्तेः । किमुतयदा यथापेक्षितोविनियोगभेद एवस्पष्टतरोवधार्यते तदाकः प्रसंगोम ध्यांत्यप्रतीकेन समस्तविनियोगस्य । किंचाख्यातकल्पकतावच्छेदकं तत्रगुरुभूतम् । पुनश्चकार्यकारणभावद्वयेऽपि कारणतावच्छेदकैक्या दृयभिचारप्रसंगः ।

यत्तु-सामर्थ्यबलेन इषेत्वेत्यस्योन्मार्जनांगत्वावगमात्तद्बाधार्थं सम स्तविनियोग इत्युक्तं । तत्सामर्थ्यकल्प्य श्रुतेः पूर्वमेव प्राप्तश्रुत्या छेदनांगत्वेन विनियोगेऽवगते सामर्थ्यस्य श्रुत्यकल्पकत्वात् दुन्मार्जनांग ताबोधकप्रमाणाभावे नोपेक्षणीयम् ।

तस्मादेवं क्रियाविशिष्टविभज्यमान साकांक्षत्वाभावात् भिन्नवा क्यत्वात्प्रतीके .युक्तो यजुर्भेदः ।

द्वितीयोदाहरणेतु तात्पर्यैक्यत्वे विभज्यमानसाकांक्षत्वाभावान्न विभागमन्त्रवदेकवाक्यत्वं । न च लक्ष्मीं वांचयती त्यनेन सर्वेषां कल्पता मितिपदानां समुच्चयविधानात् देकस्मिन् लक्ष्मीप्रकाशने सादि

स्यावगते विभज्यमानसाकांक्षत्वोपपत्तिः, सकृदुच्चरितस्यैव पदस्यकॢप्तिबोधजनकत्वेनकॢप्तिबोधेनैकपदसाकांक्ष्यस्य बाधितत्वात् । कॢप्तीर्याचयतीत्यत्र च न कॢप्तिपदं कल्पतामिति पदपरं, तद्घटितमन्त्रपरं वा, लक्षणाप्रसङ्गात् । अपितु कॢप्तिरूपार्थपरमेव । नच कॢप्तिरूपार्थपरत्वे तस्योच्चारणानुकूलव्यापारत्वान्वि वाचयत्यन्तर्गत वाचिकर्मत्वानुपपत्तिः, वचपरिभाषणइत्यनुशासनबलेन वचेरभिधानार्थत्व, तस्याप त प्राप्यर्थस्य कर्मत्वोपपत्तेः । अतएव क्वाचित्को वचेरुच्चारणे प्रयोगो लाक्षणिकइत्यनुसन्धेय । एवञ्च कॢप्तिपदस्यार्थपरत्वावश्यकतापा त स्याच्च बहुवचनसंख्यया भेदावगते रर्थभेदो ऽप्यवसुलभएव । युक्तश्चोत्तराधिकरणन्यायेन यावत्प्रथमान्त कॢप्तिभेदइति न कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वमात्रपर्यवसानाशङ्का । विभागमन्त्रेतु बहुवचनाभावात्कारकभेदस्यच स्वरूपेणासमवायितया एकस्यामपि क्रियायां स्तुतिमात्रार्थत्वेनोपपत्ते र्न भेदकतेति विशेषः ।

अतश्च कॢप्तीर्याचयतीत्यस्य कॢप्तिभेदकतयाप्युपपत्ते स्ततःमंत्रसमुच्चयस्य च मंत्राणां भिन्नार्थत्वादेवासिद्धे रर्थभेदावगमाद्विभज्यमानसाकांक्षत्वस्य च दूरपराहतत्वाद्वाक्यभेदावगमेन यजुर्भेदोपपत्तिः । प्रयोजनं प्रथमोदाहरणेस्पष्टमेव । द्वितीयेतुयावन्मंत्र क्रियावृत्तसन्धानमेकमंत्रपक्षेपेवा तत्तन्मन्त्रोच्चारणेसिद्धान्ते । पूर्वपक्षेतु सकृदेवतदनुसन्धानं समस्तोच्चारणेचेतिद्रष्टव्यम् ।

सूत्रंतु-समेष्वन्योन्य निराकांक्षेषु वाक्यभेदस्स्यादितिस्पष्टम् ।

इति वाक्यभेदाधिकरणम् ॥१५॥

अथ अनुषंगाधिकरणम् ॥

॥१॥ सू - अनुषंगोवाक्यसमाप्ति स्सर्वेषु तुल्ययोगित्वात ॥२-१-४१॥

ज्योतिष्टोमे तिसृणामुपसदां द्वितीयतृतीयचतुर्थेष्वहस्सु पूर्वाह्णा पराह्णभेदेन द्विरावृत्त्यानुष्ठीयमानानां क्रमेणोदितायां मंत्रत्रयमुपसदङ्ग भूतोपहोमांगत्वेनसमाम्नातम् । तथाच, — " अग्नेयाशयातनूर्वर्षिष्ठो ग्रवचो अपावधींत्वेषवचो अपावधींस्वाहा " इति । द्वितीयतृतीयोस्तु " यातेअग्नेरजाशया यातेअग्नेहराशया " इति । एतेषांच मन्त्राणां क्रमेणैकैकस्यतत्तदहःक्रियमाणोपसदंगभूतहोमागत्वेऽप्यविवादः । तयो स्तयोर्मन्त्रयो र्यच्छन्दस्त्रीलिङ्गनिर्देशा त्तीवाचकपदसाकांक्षतावगते स्तत्स्यं कश्चित्तत्परिपूरणसमर्थो वाक्यैकदेशः कल्पनीयः । नचा ध्ययनविधिना ध्ययनोपायनियमा त्कथमनधीतस्य तदेकवाक्य त्वोपपत्ति रितिवाच्यम्, मापद्यपठिते वेदेतन्नियमेऽपि अनधीते यथा दिपदवदेववैदिकदेशत्वोपपत्तेः । ततश्चावश्यकल्पनीये वाक्यैकदेशे किंलौकिकोऽध्याहर्तव्यः उतवैदिकएवतनू रित्यादि र्याद्यमन्त्रैकदेशो ऽनुषंजनीय इतिसन्देहः ।

अत्रानुषंगपक्षे आम्नानस्य सर्वार्थत्वेनैव साधयिष्यमाणत्वेनानुष क्तस्याम्नातत्वेन मन्त्रत्वस्यापञ्जुष्टस्याप्युपपत्तेः पूर्वंच यजुःपरिमाण चिन्तात्मकत्वेन संगत्युपपत्तिः ।

तत्रवैदिकशेष आद्यानन्तरपठितत्वा दपेक्षितदेशपाठाच्चाद्यस्यैव स्वारस्येन सम्बद्धयते नानन्तरयो रिति तावदविवादम् । अतश्च गृह्यमाणविशेषा त्प्रयाजादिवत्सर्वार्थं एवायमाम्नात इति नैवाशङ्कि तुंशक्यम् । नचविशेषस्यासंबंधेन निराकांक्षत्वा त्युत्तरयोस्सा कांक्षत्वात्तदन्वयोपपत्तिः, तयोरप्यनिबद्धलौकिकशेषग्रहणेन निरा कांक्षयो र्याद्यमन्त्रमात्रनिबद्धवैदिकशेषग्रहणानुपपत्तेः । अतएव अग्निम्

यथाप्रस्तुतम्" इत्यस्य लौकिकाग्निग्रहणेनापि निराकांक्षत्वात्कार्यविशेषपुरस्कारेण निषिद्धानां वचनव्यतिरेकेण पतनाद्यहेतुत्वमशक्याना माहवनीयादीनामग्निपदेनाग्रहणमिति सप्तमे वक्ष्यते । एवं च सत्यपि यदि लौकिकस्यानुकृतत्वादाग्नेयीमंत्रन्यायेनापि प्रकृतस्यैव वैदिकस्य तनूरित्यादौ ग्रहणमित्याशंक्येत ? तत्र आग्नेयीमन्त्रस्यान्यत्रविनियुक्तस्यापि कुशादर्शादेव इतिवत्तस्यान्यत्रविनियोगे मन्त्रवाक्यानपाये मन्त्रैकदेशस्य तनूरित्यादेरन्यत्रनयने मन्त्रवाक्यानापत्तिः । अतश्चोपस्थितस्यान्यस्यापि स एव गृह्यते । नत्वेतावता तस्य मन्त्रत्वं यजुष्ट्वं वा वाक्यमापादयितुमिति न तद्भ्रेषे यजुर्भ्रेषनिमित्त प्रायश्चित्तापत्तिरिति प्राप्ते —

अभिधीयते । वैदिकस्यैव सर्वत्रानुषंगः, तस्य सर्वार्थमाम्नातत्वात् । यथैव हि तनूरित्यादे राद्यमंत्रसम्बन्धे आकांक्षासन्निधियोग्यता कारणं तथैवोत्तरमंत्रद्वयसंबन्धेऽपि । तथाहि । आकांक्षा तावद्द्विशेष्यविषयिण्यास्स्वस्यैवोत्तरयोरप्यविशिष्टा । योग्यता च निराकांक्षीकरणसामर्थ्यरूपा पूर्वस्मिन्निवोत्तरयोरप्यविशिष्टैव । सन्निधिस्तु यद्यप्यानंतर्यरूपो नाविशिष्टः, तथाप्यसम्बंधिपदाव्यवधानरूपो विशिष्ट एव । नह्यानंतर्यमेव सन्निधिशब्दबोधकारणं, तदभावेऽपि देवदत्तगामानयेत्यादौ देवदत्तादिपदानामानयनान्वयदर्शनात्; अपितु असम्बन्धिपदाव्यवधानमेव । गोशब्दस्य च सत्यपि व्यवधायकत्वे आनयनान्वयित्वेन नासंबन्धित्वम् । अतश्च प्रकृतेऽप्याद्यवद्द्वितीयतृतीयेऽपि चोक्तरूपसन्निधिरविशिष्टः । नच द्वितीये सन्निध्युपपत्तावपि तृतीये तेनैव व्यवहितत्वात्कथं सन्निधानोपपत्तिरिति वाच्यम्, द्वितीयस्यापि शेषान्वययोग्यत्वेन गोपदवदेवासम्बन्धित्वाभावात् । अतश्चासम्बन्धिपदाव्यवधानरूपस्य सन्निधानस्य सर्वेष्वविशेषात्सर्वार्थमाम्नानावगते स्सर्वसम्बन्धोपपत्तिः । अत एवैकस्यैवाव्यवहितानन्तर्यं । यथापेक्षितश्च स्वपाठोत्तरकाले, पाठोऽप्यर्कं

चित्रकरः,सर्वमंत्राव्यवहितानंतर्यस्य सकृत्पाठे शक्यत्वेना वृत्तपाठस्य चाकांक्षादित्रयेणैव सर्वार्थत्वज्ञानोपपत्ते रनर्थकत्वेन सर्वान्तपाठनियमस्यचा पादयितुमशक्यत्वेन एकाव्यवधानस्या वर्जनीयत्वात् । इतरयोरपेक्षितदेशोच्चारणस्य लिंगेनैव ज्ञातुं शक्यत्वाच्च । ततश्च युक्त माकांक्षादित्रयसाधारण्या त्सर्वार्थत्वम् । नचैव मव्यवधानस्यान्वयाप्रयोजकत्वे समानपदप्रत्यासत्त्यायागस्यैवकरणत्वोक्ति विरुध्येतेति वाच्यम्, अव्यवहितानंतर्यस्यान्वयतात्पर्यग्राहकत्वाभावे प्यन्वयनियामकत्वोपपत्तेः । तत्रहि फलनिरूपकत्वं किं यागस्योतसोमादेरित्यनियमे प्राप्ते नियामकमात्रं पदप्रत्यासत्तिः । प्रकृतेत्वाकांक्षादित्रयसाधारण्यात्सर्वत्रनियमेनैव सम्बन्धप्राप्तेर्नानंतर्यस्यनियामकत्वोपपत्तिः । नह्येकस्यनैराकांक्ष्येणेतरयोर्नैराकांक्ष्यं शक्यते वक्तुं । ततश्च यथैव प्रयाजादीनां सत्यप्याग्नेयाव्यवधाने अग्नीषोमीयादे रप्याकांक्षादित्रयसाधारण्यात्सर्वार्थत्व मेवमिहापिद्रष्टव्यम् । तस्मा द्वैदिकस्य सर्वसम्बन्धरूपानुषंगएवयुक्तः, नतुक्रमिकान्वयांगीकारेणैकसम्बंधएव वैदिकत्वम् इतरसम्बंधेषुलौकिकत्वमिति। यत श्शेषान्वयं विनाआद्यस्येवोत्तरयोरपि न परिसमाप्ति रतस्सर्वेषु तुल्याम्नानादनुषंगइतिसूत्रार्थः । प्रयोजनंतु तद्भेदे यजुर्भेदसमाप्तिस्स्पष्टैव ।

एवं तावदनेकेषा मुत्थिताकांक्षाणां सन्निधावाम्नायमानश्शेषस्सर्वत्रानुषज्यतइत्युक्तम् । इदानीं तूत्थाप्याकांक्षाणा मनेकेषां सन्निधावाम्नायमान श्शेषस्सर्वत्रानुषज्यते नवेति विषयव्याप्त्यर्थं तस्मिन्नेव सूत्रे विचार्यते । ज्योतिष्टोमे यजमानपावनार्थामन्त्राः- " चित्पतिस्त्वापुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सवितापुनात्वि " त्येवंविधाः क्रियापदान्तत्वेन स्वतोनिराकांक्षाः पठिताः । तेषामन्ते "अच्छिद्रेण पवित्रेण वसोस्सूर्यस्य रश्मिभि"रिति क्रियासाकांक्ष श्शेषस्समाम्नातः । स किं मनन्तरेणैव मन्त्रेणसम्बध्यते उतसर्वैरपीति विचारः ।

तत्र तेषां तावत्स्वरूपेण निराकांक्षत्वा च्छेषाकांक्ष येवाकांक्षामुत्थाप्य सम्बन्धोवाच्यः । उतचैकपदसम्बन्धेनैव निरा

कांक्षस्य शेषस्य इतराकांक्षा व्यापकत्वे प्रमाणाभावात् नियामकाभावे क्षायो यागादावित्य नन्तर्यस्य नियामकत्वोपपत्ते न सर्वत्रानुषङ्ग । नचैवमपि यजमानं पावयतीति विधिनाविहितस्यैकस्यैव पावनस्य त्रिभिरपि मन्त्रैः प्रकाशनादच्छिद्रादेश्च पूर्वसाधनीभूत प्रकाश्यमानपावनक्रियाकरण प्रकाशनार्थत्वा त्पूर्वमन्त्रयो स्त्यन्तिममन्त्रवत् प्रयोगोपपत्तिरितिवाच्य, पावनक्रियैक्येपि मन्त्रभेदेन तत्प्रकाशनानां भेदान्तिम प्रकाशनविषयीभूत पावनक्रियाकरणप्रकाशनार्थस्यैवा तन्त्रयो द्वयगतत्वेन चित्रपत्यादि कर्तृव्यवस्थावदेव करणव्यवस्थाया अप्युपपत्ते. । नचात्रमन्त्राणां विकल्प येनैकस्मिन्नेव प्रकाशने त्रयाणां व्रीहियवयोरिव धर्माणामव्यवस्थापत्ति, सत्यपि दृष्टार्थत्वे त्रिभिर्यजमानं वाचयतीति वचनात् पार्थसारथि मिश्रधृता समुच्चयोपपत्ते । अतश्च विकल्पोक्ति यांज्ञिकाचार्यविसंवादिनी वार्तिककारीयातिशय्यार्थैव । अतश्च त्र्यपरस्य छिद्रादे स्वर्षापाये प्रयाजादिव त्सकृत्प्रयुक्त स्यैव सर्वोपकारकत्वोपपत्ते न प्रत्येक प्रयोगावृत्त्यानुषङ्गोपपत्ति ।

वस्तुतस्तु बोधायनादिकल्पपर्यालोचनया पावनस्यापि मुखनाभिगुल्फप्रदेशभेदेन त्रिरभ्यासा देकैक मन्त्रस्यैकैकाभ्यास करणत्वावगमा दानन्तर्यविशेषेणाच्छिद्रादे गुल्फप्रदेशसंस्कारार्थ पावनक्रियाभ्यास प्रकाशकपदैकवाक्यतया विजातीया पूर्वसाधनीभूत पावनक्रियाभ्यासो गत्वावगते 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाती" तिव दभ्यासान्तरे मानत्वभावा द्व्यवस्थोपपत्ति स्सुलभैव । अतो नेदृशस्थले अनुषङ्ग इति प्राप्तेऽभिधीयते –

आकांक्षादित्रयसाधारण्यात् अत्रापि सर्वार्थाम्नानावगमेनानुषङ्गेणैव वाक्यपरिसमाप्ति । तथाहि-सन्निधियोग्यत्वे तावत्पूर्ववद्द्वया विशिष्टे । आकांक्षाचापि यथैवान्तिमस्यै तदाकांक्षावशेन कल्प्या तथैव पूर्वयोरपि । प्रकृतानन्तर्यस्य नियामकतासम्भवति । तत्रहि तन्नियामक यत्र तत्प्रवृत्ते पूर्वं विकल्पेनानेकेषु प्राप्ति, यथा प्रतिपदाधिकरणसिद्धान्तरीत्या यागद्वा त्र्यो । प्रकृतत्र्यस्याप्याकांक्षाणामपि तेषां विनियमनाविरहेण प्रधानतया

र्प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन च प्रत्येकं समुच्चयेनैव शेषग्राहित्वागते नियामकानाकांक्षत्वात् नानन्तर्यस्य तन्नियामकत्वोपपत्तिः । अतश्च यथैवानेकहविष्कासु विकृतिषु श्रुतानामुपहोमानां विनिगमनाविरहेण प्रधानत्वे न च सर्वहविर्गतामेवाकांक्षां प्रकल्प्य समुच्चयेन सर्वार्थावगते नियामकाकांक्षाविरहेण नानन्तर्यस्य नियामकत्वं तथैव प्रकृतेपि पूर्ववदेव सर्वार्थं मन्त्रानावगते युक्तोनुषंगः ।

इत्यनुषंगाधिकरणम् ॥ १६ ॥

अथ व्यवेताननुषंगाधिकरणम् ।

॥ १ ॥ सू - व्यवायान्नानुषज्येत ॥ २–१–४९ ॥

असम्बन्धिपदाव्यवधाने सत्यनुषंगे साधिते यत्र सम्बन्धिपदव्यवधानं तत्रानुषंगो नास्तीति प्रत्युदाहरणार्थमिदं सूत्रं। यथा-"सन्ते वायुर्वातेनागच्छतां संयजत्रैरंगानि सयज्ञपतिराशिषे " इत्यत्र गच्छतामित्यस्यां गानीत्यनेन तावद्योग्यत्वेनासम्बन्धात् असम्बन्धिपदव्यवधानेन संयज्ञपतिराशिषेत्यनेन सत्यपि साकांक्षत्वे योग्यत्वेच सन्निधानाभावान्नानुषंगः । अतस्संयजत्रैरंगानीत्यत्र गच्छतामित्यस्यैव सयज्ञपतिराशिषेत्यत्रापि गच्छतामिति पदमध्याहर्तव्यम् ।

न चानयो र्व्याकांक्षत्वेपि गमनरूपस्यैवार्थस्य योग्यताबलादन्वय्यान्वयोपपत्तेः विमर्द एकस्याप्यादानेनैवेति वाच्यम्, तत्तत्पदार्थशाब्दबोधत्वावच्छिन्नंप्रति वृत्तिमत्त्वसम्बन्धेन तत्पदज्ञानस्यैव कारणत्वात् । अन्यथा देवदत्तः पचतीति केनचिदुक्ते प्रत्यक्षदृष्टेनैव चेष्टायेन धर्मार्थाशान्तिपूर्वः क्षिपतीति प्रश्नानापत्तिः । अस्मन्मतेतु